

# זה ספר תולדות אדם

לזכרו של הרה"ח ר' יהושע מונדשיין ע"ה

## פתיחה

מאז החילותי לעבוד בספריית חב"ד, ובעריכת הספרים, בראשית שנת תשל"ז, נקשר בינינו, אבדלח"ט, קשר אמיץ וחזק במשך קרוב לארבעים שנה.

במשך התקופה הזאת התכתבנו בממוצע פעמיים בשבוע. בס"ה קרוב ל-5000 מכתבים הלוך וחזור. כאשר בדרך כלל מכיל כל מכתב כמה עמודים גדושים בכתב או מכוונת כתיבה, בכמה נושאים, בעיקר בבירורים הקשורים לספרים שהוא עסק בהם אז, או שאני עסקתי בהם אז, או בשאר הנושאים העומדים על הפרק.

כמעט כל ספר שעסקתי בעריכתו היי ליהושע חלק בו, קטן או גדול, השתתפות בחומר, או לפחות בקריאת חלקו והוספת הערות לתוכנו ולסגנונו.

כך שמציאותו של ידידי יהושע ע"ה הפכה לחלק מחיי נפשי. ועם פטירתו הפתאומית, מרגיש אני חובה ותשוקה לסקור את חייו, לפחות בנושאי המחקר, העריכה וההוצאה לאור, שהרבה לעשות בהם במשך ימי חייו: ספרים שערך, ומאמרים שכתב ומסר לדפוס, וכן ספרים שעסק בהם במשך עשרות שנים, אלא שלא הספיק לסיימם. אחר כך תבוא רשימת הספרים שערך, ושהשתתף בעריכתם.

עיקרה של הסקירה הזאת בנויה על קטעים נבחרים מתוך אלפי המכתבים בינינו, שהתכתבנו במשך תקופת קרוב לארבעים שנה האחרונות (תשל"ז-תשע"ד).

**שלום דובער לזין**

## תוכן

|    |  |
|----|--|
| 1  | זה ספר תולדות אדם .....                          |
| 2  | פתיחה .....                                      |
| 5  | סקירת תולדותיו וידידותינו .....                  |
| 5  | (א) תקופת ילדותו .....                           |
| 5  | (ב) לימודו בישיבת תומכי תמימים כפר-חב"ד .....    |
| 6  | (ג) תקופת ה"קבוצה" וה"כולל" .....                |
| 7  | (ד) התוכנית לעבור לעבוד כאן בעריכה ובספריה ..... |
| 9  | (ה) המשרה בספריה בירושלים .....                  |
| 9  | (ו) הקורסים והתואר בספרנות .....                 |
| 10 | (ז) העזרה ההדדית בינינו .....                    |
| 12 | (ח) שנותיו האחרונות .....                        |
| 14 | אוצר מנהגי חב"ד .....                            |
| 14 | (א) מנהגי חב"ד ומקורותיהם – תשכ"ז .....          |
| 15 | (ב) מנהגים והנהגות – תשל"ה-תשמ"ז .....           |
| 16 | (ג) אוצר מנהגי חב"ד – תשנ"ה-תשס"ב .....          |
| 18 | עריכת ספרים ומפתחות בחסידות .....                |
| 18 | (א) מפתחות ללקוטי לוי יצחק .....                 |
| 18 | (ב) מפתחות לדא"ח של אדמו"ר הצמח צדק .....        |
| 19 | (ג) דרוש אל תצר את מואב .....                    |
| 19 | (ד) מפתחות ללקוטי שיחות .....                    |
| 19 | (ה) אמרי בינה ח"ג .....                          |
| 20 | (ו) מאמרי אדמו"ר האמצעי .....                    |
| 22 | ביבליוגרפיה ומסביב לחסידות .....                 |
| 22 | (א) תורת חיים, תניא ושלחן ערוך רבינו .....       |
| 23 | (ב) מגדל עז .....                                |
| 23 | (ג) רשימת דפוסי התניא .....                      |
| 24 | (ד) שבחי בעל שם טוב .....                        |
| 24 | (ה) רשימת ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן .....        |
| 27 | ספרי תולדות, סיפורים ומקורותיהם .....            |
| 27 | (א) לקוטי רשימות ומעשיות .....                   |

|    |       |                              |
|----|-------|------------------------------|
| 27 | ..... | (ב) בית רבי                  |
| 28 | ..... | (ג) עזרה וזירוז לפרויקט      |
| 29 | ..... | (ד) המאסר הראשון             |
| 30 | ..... | (ה) עידודים לפרויקט          |
| 32 | ..... | (ו) תולדות אדמו"ר הזקן       |
| 33 | ..... | אנציקלופדיה לרבני חב"ד       |
| 33 | ..... | (א) תחלת העבודה בשנת תשל"ו-ז |
| 34 | ..... | (ב) תקופת תשמ"ה-ח            |
| 34 | ..... | (ג) תקופת תשנ"ג-ס            |
| 37 | ..... | (ד) תקופת תשע"א-ג            |
| 38 | ..... | יבולו הספרותי                |
| 38 | ..... | (א) עריכת ספרים              |
| 40 | ..... | (ב) מאמרים בכתבי-עת          |

## פרק א

### סקירת תולדותיו וידידותינו

#### (א) תקופת ילדותו

יהושע נולד בט' שבט תשי"ז, לאביו ר' מרדכי שמואל מונדשיין.

אודות יחוסו ומקום מוצאו כתב לי פעם (ז"ך סיון תשנ"ז): "לפני כמה שנים סבבו כמה בחורים מאנ"ש באוקראינה, ובשדה הקברות של ק"ק סקאלא-פאלדלאסק הבחינו במצבה שחקקות עליה שתי מלים בלבד: "יהושע מאנדשיין". לשם השחוק שבדבר צילמו ושלחו אלי. והנה אכן זהו הסבא של אבי שיי שעל שמו אני נקרא. ובמצבות הסמוכות הבחנתי גם במצבת חותנו של הנ"ל (שעל שמו קרוי אבי), וגם במצבת זוגתו של הסבא הנ"ל".

בילדותו למד יהושע בישיבת בישיבת הישוב החדש בתל-אביב.

ראשית התקרבותו לחב"ד היתה בגיל 12, כשקרא את העיתון לילדים "שיחות לנוער", ומילא תשבץ, וזכה בספר תניא-כיס. הוא התחיל לעיין מיד בספר התניא, ולהכיר על ידו את תורת חב"ד (ראה כפר חב"ד גליון 1588 ע' 32).

פעם כתב לי על התקופה ההיא (כב אד"ש תשע"א): "המנהל (מלכיאל) היה חתנו של ר' שמעון גליצנשטיין. משום מה הוא היה מתפלל בסידור תהלת ה', אע"פ שבית אביו היה מחסידי צאנז. אולי בגלל שהיה קפדן בדקדוק הלשון והנוסח, וגם השוואים הנעים".

גם יהושע התחיל אז להתפלל בנוסח התפלה של חב"ד, כפי שסיפר בתשורה לבר מצוה של נכדו מנחם מענדל ב"ר דוד מונדשיין, בשנת תשס"ח [להלן: תשורה תשס"ח], (ע' 10): "מאז הבר-מצוה שלי התחלתי להתפלל בסידור תהלת-ה' (שאותו קבלתי כמתנת בר-מצוה מאת בן-דודי היקר ר' אהרן ע"ה). וכמה שינויים שבו עוררו את פליאתי".

ועל ההמשך סיפר (פתח דבר לספרו "אוצר מנהגי חב"ד", אלול-תשרי, ירושלים תשנ"ה): "עם הכרותי הראשונה את סידור "תהלת ה'". ילדות היתה בי, והצעתי לפני רבינו זי"ע כמה דברים שנראו לי אז כתמיהות חמורות". זכה יהושע והרבי השיב לו על כך [המכתב נדפס בתשורה תשס"ח ע' 10-11]. כך התחילה ההתכתבות שלו עם הרבי.

#### (ב) לימודו בישיבת תומכי תמימים כפר-חב"ד

בגיל 17, באביב תשכ"ד, עבר ללמוד בישיבת תומכי תמימים בכפר חב"ד. כשהודיע על כך לרבי, השיב לו (כח ניסן תשכ"ד): "במענה למכתבו מכ"ה ניסן, יהי רצון שיצליח בלימוד בהישיבה הק' תומכי תמימים בכפר חב"ד, הצלחה רבה בלימוד תורתנו תורת חיים, ושהלימוד יהי – כהוראת חז"ל – לימוד המביא לידי מעשה, הידור בקיום המצות, והרי הובטחנו אדם מקדש עצמו מעט מלמטה (והרי ככל שלא ישתדל האדם מלמטה – הוא מעט בערך הלמעלה) מקדשין אותו הרבה מלמעלה".

בעת לימודו בכפר חב"ד נמשך מאד להדרכתו של המשפיע ר' שלמה חיים קסלמן, בלימוד החסידות ועבודת התפלה, ונשאר להיות מתלמידיו המובהקים כל משך ימי חייו. הוא התעסק בקביעות בלימוד החסידות ועבודת התפלה בדבקות חסידית, כאחד מגדולי וזקני חסידי חב"ד המובהקים.

באותה תקופה התחיל ללמוד חסידות בשופי. לימים התבטא בערגה על התקופה הזאת, במכתבו אל הרה"ח ר' אליהו שיי מטוסוב (יב אלול תשמ"ז): "זכרתי ימים ממקדם, בשבתי בשבת תחכמוני בישיבה הקדושה, והיתה שאיפה כמוסה בלב ללמוד את כל ספרי רבותינו הקדושים ... והדבר הי' בהישג יד: תורה אור, לקוטי תורה, שני כרכים של מאמרי אדמו"ר

הזקן, ספרי אדמו"ר האמצעי ... דרך מצותיך ... מעט ממאמרי מוהרש"ב, וכמה כרכים של מוהרי"צ. וכשמחלקים הכל לימי שנותינו בהם שבעים שנה וגוי הרי שניתן לעמוד בשאיפה זו. אבל בזמן הזה מי יודע אם ימי שנותינו יספיקו כדי ללמוד רק את שמות הספרים והכרכים".

במשך השנים הרבה לשאול אצל הרבי שאלות בחסידות שלמד, ובדרך כלל זכה למענות מהרבי לשאלותיו. רוב המענות שקיבל לוקטו והועתקו בתשורה תשס"ח (ע' 7-107), ובתשורה שהו"ל לבר מצוה של נכדו מנחם מענדל ב"ר לוי יצחק מונדשיין, בשנת תשע"ג [להלן: תשורה תשע"ג] (ע' 74-44).

במקביל לכל אלו, התחיל אז לעסוק בבירור מנהגי חב"ד ומקורותיהם, ובחורף תשכ"ז סיים את המהדורה הראשונה של חיבורו אוצר מנהגי חב"ד, שיסופר עליו לקמן.

### ג) תקופת ה"קבוצה" וה"כולל"

בכפר חב"ד הוא למד במשך 3 שנים, מאביב תשכ"ד עד אביב תשכ"ז. אז נסע לשנת לימודים אצל הרבי – ב"קבוצה", מאביב תשכ"ז עד אביב תשכ"ח.

כשהגיע לשנת ה"קבוצה" אצל הרבי, הכרתיו לראשונה. ובמשך תקופה קצרה אף למדנו חסידות בחברותא.

בזמנו הפנוי עסק בהגהה וסיוע בעריכת ספרי קה"ת שנערכים לדפוס.

ראשית פעילותו בשטח זה היתה השתתפות בהגהת ס' המאמרים היש"ת, שנערך אז לדפוס על ידי הוצאת ספרים קה"ת (ראה תשורה תשע"ג ע' 45-44).

באותה שעה עסק החסיד ר' יהושע קארף בעריכת הספר "לקוטי באורים" בספר התניא [כבר בשנת תשכ"ד הדפיס (מימיוגרף) "ביאור תניא". וכעת בתחלת תשכ"ח הרחיב את היריעה, והדפיסו מחדש בשם "לקוטי באורים", שיכלול גם את ביאורי התניא של רבותינו נשיאינו אדמו"רי חב"ד]. נרתם התלמיד יהושע למלאכה זו, וביחד עם הרה"ח ר' אהרן חטריק, ליקטו את ביאורי התניא המפוזרים בספרי רבותינו, וערכו אותם לדפוס.

את אופי מלאכת העריכה הזאת תיאר (תשורה תשע"ג תשס"ח ע' 22): "לצורך העריכה קבלנו מהרה"ח ר' יוסף ויינברג שי' את דפי השיעורים בתניא שהוא לימד ברדיו, ועליהם הגהותיו המרובות והמדוקדקות של הרבי. מהגהות אלו דליתי פנינים רבות, לבד מביאורים שלמים וערוכים שהרבי רשם שם באריכות. לקטתי ביאורים רבים משיחותיו של הרבי וממאמריו, גם דברים מפי השמועה (ובהם כמה דברים בשם אביו הרה"ח מו"ה לוי יצחק ע"ה). ואת הדברים הללו מסרנו להגהתו של הרבי. הרבי גילה חיבה יתירה לספר זה, והגיה את הרשימות בחפץ לב". (תצלומי העמודים המוגהים בכתי"ק נדפסו בתשורה הנ"ל ע' 93-107).

עוד כתב שם (תשורה תשס"ח ע' 23): "בשעה שהדפסת הספר התקרבה לסיומה, הועלתה הצעה להוסיף בסופו ליקוט משיחות רבותינו וממכתביהם אודות ספר התניא ואודות שיעורי החת"ת. הודעתי על כך לרבי (חתמתי – כמובן בקבלת רשות – בשמו של ר"י קארף), וציינתי ש"ליקוט זה יגמר אי"ה מחר". הרבי הדגיש את המלה "מחר" בהדגשה כפולה, והוסיף בכי"ק: "ובטח לא יאוחר, שהרי אין לדבר סוף". ועוד הוסיף: אפשר לצרף המכ[תבים] לסיום חלקי תניא (להאכלער שי' טרונוטו – ועוד) –".

בהקדמת הספר מודה להם המחבר: "תודתי נתונה להרה"ת המופ' ר"א שי חיטריק, ולהתי' יהושע שי' מונדשיין שסייעוני בליקוט ההוספות".

זמן קצר אחרי חזרתו לארה"ק השתדך עם מרת רחל ברוומן, ביי"ב תמוז נערכו התנאים בכפר חב"ד, וכעבור שבועיים חזר לני. – ללימוד בישיבה שאצל הרבי בתקופה שעד החתונה (תשורה תשס"ח ע' 28).

כעבור איזה חדשים חזר לארץ לחתונתו, ואחרי החתונה התחיל ללמוד ב"כולל" בכפר חב"ד.

באמצע החורף יסד הרבי את שכונת "נחלת הר חב"ד" בקרית מלאכי, עבור עולים שהגיעו מרוסיה. אז הציע הרבי, שקבוצה מהאברכים לומדי ה"כולל" בכפר חב"ד יעברו לגור וללמוד בנחלת הר חב"ד. יהושע הי' אחד מהאברכים שהתיישב אז בנחלת הר חב"ד, ולמד שם בכולל בשנים תשכ"ט-תשל"א.

\*

באותה תקופה התחיל לפרסם מאמרים ב"בטאון חב"ד" כדלקמן.

בתקופה הזאת עסק אף בהגהת ספרי קה"ת הנערכים לדפוס. אחד מהם הי' ספר מראי מקומות וציונים לשלחן ערוך רבינו הזקן, בעריכת הרב מרדכי שמואל אשכנזי (ראה תשורה תשס"ח ע' 45).

בשנת תשל"ב חזר לגור בכפר חב"ד, אחר שהרבי אישר לו זאת במכתבו אליו (תשורה תשס"ח ע' 52): "בברכה – לכתבו ע"ד העתקתם (בזמנה) לכחב"ד – שיהא משנה מקום משנה מזל לטוב ולברכה בגשמיות וברוחניות".

במשך כמה שנים עבד בעיקר בעריכת והגהת ספרי חב"ד. במשך תקופה מסויימת עבד במזכירות הישיבה בלוד, ומגיד שיעור בחדר בכפר חב"ד.

במקביל לך קיבל על עצמו, יחד עם ידידו יבדלח"ט הרה"ח ר' זלמן גופין (לימים – מגדולי המשפיעים בארה"ק), את תוכנית יסוד וניהול ספריה בכפר חב"ד. הם כתבו על כך לרבי (כ"ז אייר תשל"ב): "אנו הח"מ נבחרנו לייסד ספרי' בכפר חב"ד ולנהלה. בשלב זה הקצה לנו ועד הכפר חדר (בשטח 42 ממ"ר) בצריף הועד (ביה"ס לשעבר), וכן הקציבו סכום ראשוני לקניית מדפים לספרים ... אנו מבקשים את ברכת כ"ק אדמו"ר שליט"א להצלחה בכל הנ"ל, ושיהי' בעבודתנו לרומם שם שמים ולהאחיבו על בריותיו".

### ד) התוכנית לעבור לעבוד כאן בעריכה ובספריה

במנחם-אב תשל"ג שהה בחצרות קדשו של הרבי. בערב ר"ח אלול נכנס ליחידות והרבי הציע לו להישאר כאן לשנה, ולעבוד על עריכת מאמרי אדמו"ר הזקן מכתבי-יד. אמנם אחר כך נערמו קשיים, והרבי הורה לו להשאר בארה"ק, ולפעול שם במרץ ובזריזות, וכך כתב לו ביי"ט אלול (תשורה תשס"ח ע' 61): "לא יהרסו כל המעמד שהשיגו שם – ובפרט שכ"כ רבו הסיבוכים שבכל פרט ופרט וא"א לדעת כלל, איך יפול דבר (שבאם אפילו רק בפרט אחד לא יהי' כדבעי און גלאט – כל הענין יסבול או עוד גרוע מזה ח"ו). ורבה העבודה טובה שיוכל לעשות באהקת"ו באם רק ירצה ויפעול במרץ ובזריזות. ועד חזרתו – במפתחות לצ"צ וכיו"ב כאן".

והיינו שכיון שלפי התוכנית ישאר כאן (בני.י) עד אחרי החגים (ולמעשה פרצה אז מלחמת יום הכיפורים, ונשאר כאן יותר), לכן יתעסק בינתיים כאן בהכנה לדפוס של המפתחות לספרי דא"ח של אדמו"ר הצמח צדק, שנערכו אז על ידי חברי המזכירות של הרבי, כדלקמן.

הוא חזר אז לארה"ק, ובאדר תשל"ה שהה שוב בחצרות קדשו של הרבי, לרגל שמחה משפחתית. שוב הציע לו הרבי, בעת ה"יחידות", שיבוא עם משפחתו להתיישב כאן, ויעבוד כאן בניהול הספריה ובעריכת ספרי חסידות בקה"ת.

יהושע התחיל להתעסק אז בסידור ניירות ההגירה, כנזכר במכתבו שכתב לרבי בכ' אייר תשל"ה (תשורה תשע"ג ע' 54): "אני מלקט כיום המלצות ואישורים הנצרכים לי לשם קבלת הגרין-קארד, הדרוש לעבודתי אי"ה בספריית כ"ק אדמו"ר שליט"א (כמוזכר ב"יחידות הנ"ל), וכשיהיו כולם בידי העו"ד בארה"ב (מר רינג), אזדקק למכתב מהרב חדקוב שי' שבו דורשני לעבודתו".

ובינתיים, עד שיסודרו הניירות, עבד במשך זמן במחלקת כתבי-היד שבספריה בירושלים, היינו שהי' נוסע לשם מכפר חב"ד, ואחרי העבודה חוזר לביתו בכפר חב"ד.

אמנם שוב נוצרו קשיים, ולא הצליחו לסדר זאת באופן הנאות. הדיונים נמשכו כשנה וחצי, שמה עוד יש תקוה, אבל בסוף נתבטלו.

כשבא לחודש תשרי תשל"ז לחצרות קדשו של הרבי, ונכנס ליחידות, הסביר לו הרבי בין השאר, שחלו שינויים במשך הזמן, ועתה אין שייך לעשות זאת, ולכן יסתדר בעבודה זו בארה"ק, והיינו שיעבור לגור בירושלים, ויתקבל לעבודה בספריה, ובודאי יצליח לפעול שם גדולות ונצורות, כדלקמן.

בינתיים מינה אותי הרבי, בשלהי מנחם אב תשל"ו, לעורך הקובץ התורני "יגדיל תורה" – ילקוט חידושי רבותינו ותלמידיהם בנגלה וכו'. ובשלהי אותו חורף תשל"ז מינה אותי הרבי לנהל את הספריה (ראה עבודת הקודש פרקים א-ב).

בתגובה לכך כתב לי יהושע (ט' סיון תשל"ז): "איני זוכר אם סיפרתי לך בהיותי בנ"י. על כל התהפוכות שהיו לי בענין קבלת עבודה אצל אדמו"ר שליט"א, אך בכללות נראה לי, שאחד הפירושים למה שאדמו"ר שליט"א אמר לי (אחר שנצטוויתי לבוא וכו') שחלו שינויים במשך הזמן, ועתה כבר בטל דיבור ראשון; אחד הפירושים הוא, שבינתיים זרחה שמשך ועלה כוכבך ... את הצער והפגיעה העמוקה שהיתה לי כשנדחית, אני מנחם בכך שלפחות הענין עצמו לא שקע, ושנמסר לידיים אמונות ... ותקוותי שתתקיים אמרת אדמו"ר שליט"א על הגדולות שיכולני להשיג בארה"ק".

למרות הצער הנ"ל, התחיל אז להתאמץ בכל עז לסייע לי בעבודותיי החדשות האלה, הן ביעוץ בכל הקשור לניהול ספריית חב"ד והן ביעוץ ובמשלוח חומר המתאים עבור הקובץ יגדיל תורה. פעם הסביר את עצמו בזה, במכתבו שכתב לי (ב' ניסן תשל"ז): "מה שהתפלאת במה זכית כו', האמת אגיד ... קמה לפתע במה, אשר מושקע בה עמל ויגיעה, וכמובן שהדבר ניכר כח הפועל בנפעל, ונושא פירות טובים וערבים לחיך אוכל יטעם ... אשר על כן לעונג לי להשתתף בגליונות אלו, ואיני מביט על הזמן הרב שאני מקדיש לכך, כי הכל כדאי למען שיפור הגליונות".

הוא ביקש שגם הרבי ידע זאת, שלמרות כל הנ"ל הוא עובד אתי ועוזר לי מאד בעבודתי, ועל כך כתב לי (בהמשך אותו מכתב): "אבקשך בהזדמנות נאותה (דהיינו באם תמסור פעם דו"ח לאדמו"ר שליט"א על התפתחות העבודה וכד'), להזכיר את שמי על הטובה והברכה, דהיינו למסור כי אני שולח כת"י ומשתדל לאסוף ולהודיע".

מיד כשחזר לארה"ק התחלנו להתכתב בקביעות, במשך קרוב ל-40 השנים הבאות, בממוצע פעמיים בשבוע, בנושאים הקשורים לספרים שהוא עסק בהם אז, או שאני עסקתי בהם אז, או בשאר הנושאים העומדים על הפרק.

בתחלה התכתבו במשלוח מכתבים, אחר כך עברנו לפקסים, אחר כך – משלוח קבצי מכתבים בסוגים השונים של דואר אלקטרוני, ובסוף – בהתכתבות תדירה בדואר אלקטרוני.

פעם יצא לנו להתכתב על קצב ההתכתבות בינינו במשך השנים, ואז כתבתי לו (ז' אדר תשנ"ט): "את ההתכתבות אתך התחלתי ממספר אחד, והיינו ממתי שהתחלתי לכתוב



בווארד בקיץ תשנ"ד [=היינו ששם הקובץ הוא מספר המכתב שכתבתי לו מאז קיץ תשנ"ד], וכולם שמורים אצלי במחשב, ואם כן יוצא הממוצע הוא יותר ממאה מכתבים לשנה."

### ה) המשרה בספריה בירושלים

במשך קיץ תשל"ז הוצעה לו משרה קבועה במחלקת כתבי-היד והארכיונים בספריה הלאומית בירושלים. וכך כתב לי (י' סיון תשל"ז): "בימים אלו הוצעה לי שוב העבודה בספרי' בירושלים (אשר נפסקה עם נסיעתי לארצות הברית), אך זאת רק אם אתגורר בירושלים. וגם אדמו"ר שליט"א הורני ביחידות לעבור לירושלים. אך זה קשור בבעיות כספיות, שלעת עתה איני מוצא עצה (וגם איני מחפש יותר מדאי, מרוב עסקיי שלא על מנת לקבל פרס). אך גם בלי שאעבוד שם אני נמצא שם לעתים ושומר על קשר ... אני עובד בבית על דברים רבים שנתאספו אצלי במשך השנים ... ותקוותי להשי"ת שיעמוד על ימיני לעזרני באשר אפנה, לאשר יהי שמה הרוח".

בתשרי תשל"ח התקבל סופית לעבודה קבועה כספרן מומחה במחלקת כתבי-היד והארכיונים שבספרייה הלאומית בירושלים, כפי שבישר לי אז במכתבו (מוצאי יום הכפורים תשל"ח): "נתבשרתי בימים אלו כי נתקבלתי לעבודה במחלקת כתבי היד שעבדתי שם מכבר, ולא זו בלבד, אלא אם מקודם הי' מדובר ומובטח שיקבלוני לשנה בלבד (ואחר כך גם הבטחה זו כמעט ועברה ובטלה), הרי שעתה נוצרה אפשרות לקביעות. ובכך נתקיימו סו"ס דברי אדמו"ר שליט"א ביחידות אלי (אחרי שכתבתי שאין לי סיכויים לקבל עבודה בספרי' שם, כפי שנאמר לי אז על סמך המצב בו בזמן): "אין ארץ ישראל בייט זיך דאך דער מצב יעדער מאנטיג און דאנערשטיג... (ואכן בחדשים האחרונים הלך המצב הלך וחסר, קיצוצים וקיצוצים וקיצוצים במשרות הספרי' והאוניברסיטה, ויצאה הוראה מפורשת ממשד החינוך שלא לתת משרות חדשות וכו', אך בד בבד נוצרה פתאום אפשרות אחרת, שבכל אופן אתקבל)".

אחרי שהתחיל בעבודתו החדשה, סקר לפני את תוכן עבודתו (כ"ז תשרי תשל"ח): "העבודה בספרי' היא במשרה מליאה, דהיינו 7 שעות ליום. כל ענייני לקחת ליד כתבי יד שעדיין לא עבדו עליהם, לזהות במדת האפשר את המחבר, הסופר, מקום הכתיבה וזמנה, ולתת אינפורמציה זו (וכן תוכן החיבור) על כרטיס קטלוג. עד עתה עבדתי רק על כתבי יד אשכנזיים, ומעתה איאלץ לעבוד גם על ספרדיים".

כשהתקבל למשרה קבועה, כספרן מומחה במחלקת כתבי-היד והארכיונים בספרייה הלאומית בירושלים, עבר לגור בירושלים. בתחלה בדירה שכורה, ובחודש אלול עבר לביתו ברחוב תחכמוני 39, שבו גר עד יומו האחרון.

### ו) הקורסים והתואר בספרנות

כשהתחיל בעבודה זו עדיין לא היתה לו הכשרה לעבודת ספרנות. אחר כך, בקיץ תשמ"ג, הוכרח לעבר קורס לספרנות, וקיבל תואר בלימודי ספרנות.

הלימודים והקורסים באוניברסיטה לא התאימו להשקפתו החסידית, ולא עשה זאת אלא בהכרח, כיון שעם קבלת התואר ישתנה מעמדו ומשכורתו בעבודתו בספריה. לכן הוא עשה זאת בסוד ובצנעה. תמיד בהתכתבותינו בזה הי' מכנה זאת בשם "המחתרת". וביאר הדברים במכתבו אלי (כ"ה תמוז תשמ"ג): "בדבר הקורס לספרנות, מאחר ואני עושה זאת במחתרת, ואיני רוצה שיתפרסמו הדברים ... לכן לא כתבתי לך עד היום".

לצורך קבלת התואר כתב והגיש עבודה בנושא "בית הדפוס של ר' ישראל יפה בקאפוסט". הוא מעולם לא פרסם את העבודה הזאת, אלא שהוא צילם אותה ושלח לי, וכתב לי (כ"א כסלו תשד"מ): "הריני מצרף תצלומי כמה דפים מעבודתי על דפוס ר"י יפה ... לא צלמתי את כל העבודה מחמת חסרון כיס, ואי"ה קמעא קמעא אשלח אליך".

את הסיבה שבחר בנושא זה לכתיבת ה"עבודה" שלו, הוא הסביר לי במכתבו (ג' טבת תשד"מ): "חיבה יתירה נודעת לי לדפוס קאפוסט מזה שנים ... התואר "דוקטור" הוא מוגזם. למעשה הייתי צריך להגיש זאת עד פסח שעבר, בפועל התחלתי רק אחר הפסח, וגמרתי לפני כמה שבועות, זמן מועט לפי ששלחתי לך".

שוב השתדל להגיש עבודות נוספות, לקבלת תואר שני בלימודי הספרנות, אשר התואר הזה יעלה את המשכורת שלו בעבודה בספריה. על כך כתב לי (ח' תמוז תשד"מ): "הייתי צריך לכתוב כמה עבודות, ומהן הגשתי שתיים בנושאים: 1) שלבים וכת"י בכתיבת שלחן ערוך הרב. 2) הצנזורה בספרי ההלכה של הרב. כמובן שהייתי צריך להגיש קודם שהספר יפורסם, כי דבר שנדפס שוב אינו ראוי לעלות על שולחנם. וכך בזמן הקצר שאחר ההדפסה העתקתי זאת מחדש בהרחבת הדיבור".

והיינו שכל הנושאים הנ"ל נתבארו בארוכה במבוא הארוך (פד ע') שהדפיס בתחלת הספר "ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן", שכפי שיסופר לקמן, נדפס בשלהי חורף תשד"מ, ואם כן אינו יכול להגיש יותר את ה"עבודה" הזאת; אלא אם כן ירחיב היריעה בעבודה זאת.

שוב כתב לי (י"ב מנ"א תשד"מ): "בית הספר לספרנות מיועד למי שכבר נתעלה לדרגת B.A. ובית הספר מעניק לו תעודת ספרן אקדמאית בדרגה א' (שכבר סיימתיו), ובדרגה ב' (הדורשת עוד כמה קורסים, עוד כמה עבודות, וכן דרגה מסויימת של ציונים) מתקבלת דרגת M.A. ... סיימתי כל הלימודים ועלי להגיש עוד שלוש עבודות קטנות, ואחת גדולה (על קאפוסט כולה, אם בעז"ה יאשרו הנושא)".

אודות אחת העבודות שהגיש אז כתב לי כעבור שנים (מוצש"ק בחקותי תשמ"ט): "לפני שנים עשיתי עבודה ... על סוגים של מודעות "גם אלה לחכמים" וכד'. זכורני ששלחתי לך עבודה זו על מנת לקרוא בה ועל מנת להראותה לרח"ל, אך לדאבוני אינני מוצא אותה היום ... כאן אין לי סיכוי להשיגו, כי אחרי שמחזירים לי את העבודה לא נשאר אצלם העתק מכך".

מצאתי את הצילום בארכיון שלי, צלמתי אותו ושלחתי לו. על כך השיב (י"א סיון תשמ"ט): "ת"ח על תצלום מאמרי על "גם אלה לחכמים" ... וברוך שמסר עולמו לשומרים".

נחזור לקבלת התואר, אשר בסופו של דבר כתב לי (כ' טבת תשמ"ה): "האישור הקשור להעלאה במשכורת כבר באמתחתי, אך לשם קבלת התואר הנעלה והנכבד לדורות M.A. עלי לסיים העבודה על קאפוסט (שלא נגעתי בה מאז). אך זה לא יוסיף לי משהו משמעותי למשכורת".

כמדומה שאז עזב את נושא הגשת העבודות לשם קבלת התואר M.A.

## ז) העזרה ההדדית בינינו

כאמור לעיל, מיד עם חזרתו לארה"ק בשלהי תשרי תשל"ז, התחילה ההתכתבות המסיבית בינינו, בעזרה הדדית לעבודה ומחקרים שעסקנו בהם באותה שעה. במדה מסויימת ראינו זאת שנינו כעסקה הראויה ומועלת לשנינו, וכך כתב לי אז (ח"י אדר תשל"ז): "חושבני שמבחינה "עסקית" כדאי לך לשמור על יחסים טובים ומתוקנים, ואני עושה ואעשה אי"ה בכל כחי למען יגדיל תורתכם ... אנא השיבני בהקדם, ותשתדל שידידותנו תומשך ותתחזק". וכך אמנם נמשכה העזרה ההדדית בינינו במשך כל השנים הבאות.

בשנת תש"מ ערכתני את הספר "אגרות קודש" מאת אדמו"ר הזקן, אדמו"ר האמצעי ואדמו"ר ה"צמח צדק", ובסוף המבוא כתבתי (ע' 10): "ידידי ר' יהושע שי' מונדשיין עבר על חלקים מהספר והעיר בתוכן ובסגנון".

שוב ביקש ממני להרשות לו לעשות זאת גם בסדרת אגרות קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, שערכתני בשנים תשמ"א-ב (מוצש"ק אמור תשמ"א): "בטוחני שלא תפסיד מאומה אם תתן

לי לקרוא את כל הדברים בקשר למכתבי מוהרש"ב קודם להדפסתם ... ומחמת ששנים רבות אני מונח בענייני תולדות מוהרש"ב, יש לשער שאוכל להיות לתועלת".

בשנת תשמ"ט סיימתי את עריכת הספר "תולדות חב"ד ברוסיא הסובייטית". עובר להדפסתו שלחתי לו את עלי ההגהה, ועל כך השיב לי (מוצש"ק וארא): "סוף סוף יכולני לכתוב לך, אחר סיום חודש מילואים, שבזכותו סיימתי לעבור על כל הס' תולדות חב"ד בברית המועצות. עשיתי את עבודתי בנאמנות ... לענ"ד חשוב הוא יותר מתולדות חב"ד בארה"ק, שבו נתחדשו רק פרטים, משא"כ בספר זה מתגלים פרקים ופרשיות שלמים ... אני מצרף מכתבים נוספים (שרמזתי אליהם), והם בוודאי שייכים לתולדות חב"ד ברוסיא ... ישנם פרקים שהייתי קוראם בנשימה עצורה ... אלמלא הי' זה ספר ראשון במעלה בחשיבותו, לא הייתי טורח להתעסק בו עד כדי כך". ועוד האריך בהערות כלליות ופרטיות על הספר.

במשך השנים הוא בנה אוסף גדול של תצלומי אגרות קודש אדמו"ר מוהרש"ב ני"ע. כשנצטויתי לערוך את סדרת הספרים אגרות קודש אדמו"ר מוהרש"ב ני"ע (בשנת תשמ"א), הוא שלח לי תצלום מכל האוסף הזה, כנזכר בתחלת המבוא שכתבתי (ע' 6): "כמאה אגרות הגיעו לידינו מאוסף ר"י שיי מונדשיין, שבו כ-350 צילומי כתי"ק והעתקות, וכמאה מהם לא הי' לנו ממקור אחר. תודתינו נתונה לו בזה, על שהעמיד לרשותינו את האוסף".

כך גם אני עזרתי לו הרבה בחומר עבור הספרים שערך, ובדליית פרטים הצריכים לו – מתוך ארכיון הספריה כאן. באופן קבוע הייתי מצלם עבורו מהספריה, או מעתיק ושולח לו, עבור מחקריו ועריכת ספריו, במשך כל השנים.

פעם התכתבנו בנושא הזה, וכתבתי לו על כך (ער"כ כסלו תש"ס): "כל אשר אני עושה למענך תמיד, איננה כלל באופן של שמור לי ואשמור לך, רק בגלל הידידות הותיקה". וכך נמשך עד השנים האחרונות.

בשנת תשע"ב ערך והו"ל את הספר "המאסר הראשון". באחד ממכתב כתב לי (כב סיון תשע"ב): "בקשה גדולה ... האם תוכל לשלוח לי סריקה טובה מהקטע הזה". עניתי לו: "זה דחוף מיד? זה דורש התאמצות וחיפושים". בסוף התאמצתי ומצאתי ושלחתי לו, והוא השיב: "יפה מאוד! יישר כח כפול ומכופל".

כעבור כמה ימים כתב אלי (כח סיון תשע"ב): "חוששני שמריבוי המיילים ברצו"ש נשתכחה בקשתי הנפשית לקבל סריקה ... ות"ח מראש". מלאתי שוב את מבוקשו, וכתבתי לו: "נפשית?" ס"ה מדובר בהוספת תצלום לספר. בכל אופן מצו"ב". והוא השיב לי: "הרי הספר הוא חיי נפשי... ייש"כ גדול ות"ח".

ולסיום כתב לי כעבור יומיים (אדר"ח תמוז תשע"ב): "ועתה הנני בא אליך **בקשה אחרונה בעז"ה** מסוג זה, לספרי הנוכחי, אנא סרוק נא ... ותוכל לצאת לחפשי ממני עד שנת תשע"ג בעז"ה".

כך בספר הזה, וכך בשאר הספרים שערך והוציא לאור.

\*

הוא עסק בנושאים רבים שהוצרך לברר אצל זקני החסידים, וגם בזה הי' מבקש ממני לברר פרטים אלה אצל זקני החסידים שבארה"ב. כך הי' כותב לי (י"א תשרי תש"מ): "ועתה הפעם הנני כותב לך כמה שאלות, שבקשתי היא שתברר את המענה אצל ר"ח ליברמן שיי, וסבורני כי דרך זו תקל עליך את המלאכה".

ובאגרת נוספת (כ' כסלו תש"מ): "היות ואני משער שאתה מבקר תכופות את רח"ל שיי, ובוודאי אתה נהנה משיחותיך עמו, לכן הנני מזכה אותך בכמה שאלות נוספות על השאלות ששלחתי מכבר".

פעם כתב לי (ד' שבט תשמ"א): "אם יזדמן לך שאל נא ... ואיני נזקק לזה כל כך, ורק מפני שראיתי שמכתבי יוצא בלי בקשה, לכן הוספתי, כדי שלא להוציא הנייר חלק בלי בקשות". מובן שזה נכתב בבדיחות, אבל זה מראה על סדר העבודה בינינו.

הוא לא היי דוחק עלי את השעה, אבל רצה מאד שאצליח לברר פרטים אלה אצל זקני החסידים. וכך כתב לי (מוצש"ק וארא תשל"ט): "לעולם איני מבקשך לשוחח עם אדם שאינך נתקל בו בחול או בש"ק (רח"ל, ר' בנימין קליין, ר' יהודה ליב גרונר, ר' אברהם מאיארער, ר' זלמן שמעון דווארקין), ולעולם איני מבקשך לענות על שאלתי על אתר, אלא לחכות להזדמנות נאותה ואזי לברר".

ולפעמים היי מעביר לי בקשות דומות בנושאים שאינם קשורים לספרים שהוא עבד עליהם. כך כתב לי פעם (ב' מנ"א תשמ"מ): "פרופ' סדן אמר לי לשאול את דימיטרובסקי ... וחסד גדול תעשה עמדי אם תשאל את הנ"ל בטלפון". וכהנה רבות.

באותה דרך גם אני הייתי שולח אותו לאנשים לברורים. פעם הורה לי הרבי לברר משהו אצל רד"צ הילמן (ראה עבודת הקודש ע' יב), ושלחתי אליו את יהושע, שדיווח לי אחר כך (ט"ו סיון תשל"ז): "הייתי אתמול אצל רד"צ הילמאן, והראיתי לו את המבוא שלך ... ישבתי אתו כשעתיים ... סבורני שאין לו מה להוסיף".

גם בעת ביקוריו כאן ובעת ביקוריי בארה"ק, היתה לנו עזרה הדדית בכל הקשור לעבודותינו, וכך כתבתי לו אחר ביקורי בארה"ק, שערכתי בקיץ תשמ"ו (ו' טבת תשמ"ז): "ציפיתי לקבל את עזרתך בעת שהותי באה"ק, וקיבלתי יותר ממה שציפיתי, ועל כך חב אני לך תודה; לא על עצם העבודה, שנעשתה במסגרת עבודתך בספריה, אלא על תשומת הלב הבלתי שגרתית כלל".

## ח) שנותיו האחרונות

במקביל לעבודתו בספריה ערך עשרות ספרים (רשימתם תבוא לקמן), ופירסם אלפי מאמרים הערות ותגובות, בעשרות במות שונות ומגוונות, ובפורומים וכתבי עת וירטואלים.

בשנת תשס"ה נפטרה אשתו רחל, והוא נישא למרת חנה קווין-אלטהוויז.

אחרי עשרות שנות עבודה בספריה פרש לגימלאות, והגביר את התעסקותו בעריכת ספרים.

בשנת תשע"ד חלה את חליו האחרון, ובזאת חנוכה ב' טבת תשע"ה החזיר את נשמתו ליוצרו.

לראשונה רמז לי על מחלתו, כשכתב לי (י' אד"ש תשע"ד): "אני לא בקו הבריאות, לפיכך מתעכבות תגובותיי לשני המיילים שלך". והשבתי לו בברכת "רפואה שלמה וקרובה".

בתחלה חשבתי שמדובר בהצטננות גרידא, או משהו כזה. אמנם כשראיתי שזה נמשך מדאי, כתבתי לו (יג אייר תשע"ד): "זה משך זמן שלא שמעתי ולא ראיתי ממך שום אות חיים, והתקוה שהכל כשורה". והוא השיב לי: "בעוה"ר עדיין לא שבתי לאיתני ואיני בקו הבריאות".

עדיין לא ידעתי במה המדובר, וכתבתי לו: "ואנוכי לא ידעתי. מה הבעיה?". והוא לא ענה לי על כך.

בינתיים ביררתי לדאבון לבי במה המדובר. אמנם המשכתי להתכתב בכמה נושאים.

בהתכתבותנו האחרונה בקיץ העבר, התחלתי את מכתבי אליו בשאלה: "רוצה אני לקוות שחזרת לבוריך, ואשמח לשמוע זאת ממך".

על השאלה הזאת הוא כבר לא ענה לי (כי אם על המשך תוכן מכתבי – בנושא ביבליוגרפי). יהי זכרו ברוך.

\*

כל זאת בחייו האישיים. אמנם עיקר מטרת המאמר שלפנינו הוא לסקור את מפעל חייו ויבולו הספרותי בכתובה, עריכה והוצאה לאור, זה ספר – תולדות אדם.

## פרק ב

### אוצר מנהגי חב"ד

#### (א) מנהגי חב"ד ומקורותיהם – תשכ"ז

כך מספר הר"י מונדשיין ב"פתח דבר" לספרו "אוצר מנהגי חב"ד" (אלול-תשרי, ירושלים תשנ"ה):

ראשית התוודעותי למנהגי חב"ד, באה בד בבד עם הכרותי הראשונה את סידור "תהלת ה'". ילדות היתה בי, והצעתי לפני רבינו זי"ע כמה דברים שנראו לי אז כתמיהות חמורות. בתשובה קבלתי מהרבי את המכתבי הבא:

ב"ה, ב' אלול תש"כ

...במענה למכתבו מכ"ט מני"א, ערב ראש חדש אלול חדש הרחמים, בו שואל ביאור איזהו מקומות בנוסח החב"ד בברכת השחר ובתפלה. ויעיין בשער הכולל להרב א"ד לאוואוט, שמביא המקורות והטעמים בזה.

כן לשאלתו בסדר הקושיות דמה נשתנה. – ראה הגדה של פסח (הוצאות קה"ת – בצירוף מקורות וטעמים להנוסח שלנו)...

באותם ימים לא קל היה להשיג את שני הספרים הללו. אך משהגיעו לידי, אחזתים ולא ארפס ולא זזתי מחבבם. הם היו לי למאורות בדרך ההסתכלות על מנהגי ישראל, ולמורי דרך בחקר המנהגים, מוצאם ומובאם.

ראשית עבודתי המסודרת בנושא מנהגי חב"ד היתה בתחילת חורף תשכ"ז, ובחודש אדר-שני שלאותה שנה עזרני השי"ת לסיים את המהדורה הראשונה ולשולחה לכ"ק אדמו"ר זי"ע. ב"ח אייר תשכ"ז קיבלתי את המענה בכתובת יד קדשו: "נתקבל (וכל המצוי"ב) ות"ח ת"ח".

בעומדי ב"יחידות" בכ"ג ניסן תשכ"ח ("יחידות" פרטית שזכה לה אז כל אחד מבני ה"קבוצה" שעמדו לחזור בו ביום לאה"ק), נתן בי הרבי את מבטו במאור פנים, הזכיר את ה"מנהגים" שמסרתי מכבר, והעלה סברא שאפשר וישלח אלי שאעסוק בעריכת מראי-מקומות למנהגי חב"ד.

עד כאן מדבריו ב"פתח דבר" הנ"ל. ותוכן הדברים:

בשלהי קיץ תשכ"ו יצא לאור "ספר המנהגים – מנהגי חב"ד". באותה שעה הי' יהושע בחור בן 19, שלמד בישיבה בכפר חב"ד. במשך כל אותו החורף למד ביסודיות את המנהגים ומקורותיהם וטעמיהם, הוא רשם את הערותיו והוספותיו, עד שנאסף בידי חיבור שלם על מנהגי חב"ד, אותו שלח לרבי בשלהי חורף תשכ"ז, וכתב: "הריני מצרף בזה רשימת מנהגים שערכת, לאחר שנוכחתי אשר המנהגים הנדפסים חסרים הרבה מנהגים המיוחדים לאנ"ש ... כמו"כ כתבתי מעט מראי מקומות מקורות וכד"ו".

עיינתי בקובץ זה בכתב ידו, שנמצא עתה בארכיון הספריה, וראיתי ברור שאינו במציאות לסיים עבודה עצומה זו במשך איזה חדשים, כולל גם את: (א) הציונים בכל מנהג אל כל הדנים במנהג זה, (ב) הבירורים מזקני אנ"ש אודות פרטי כל מנהג, (ג) הבירור בכל מנהג על פי השיחות ואגרות קודש שעדיין לא היו אז בדפוס, ועוד ועוד. ברור אצלי אם כן שערך ליקוט זה במשך שנת תשכ"ו, לפני הדפסת "ספר המנהגים – מנהגי חב"ד" (בתשרי תשכ"ז).

ואשר זאת היא כוונתו בכתיבתו "ראשית עבודתי **המסודרת** בנושא מנהגי חב"ד היתה בתחילת חורף תשכ"ז", כלומר שעד אז עבד בזה עבודה בלתי מסודרת. ובמשך חורף תשכ"ז סידר את הכל באופן מסודר, שבא כהשלמות לסי' המנהגים חב"ד שנדפס אז.

ומה שכתב שם: "משהגיעו לידי, אחזתים ולא ארפם ולא זזתי מחבבם. הם היו לי למאורות בדרך ההסתכלות על מנהגי ישראל, ולמורי דרך בחקר המנהגים, מוצאם ומבואם". כעין זה כתב לי פעם (וי' טבת תשמ"ג): "כד הווינא טליא היו לי ארבעה מו"ר מעלמא דקשוט: שער הכולל, קצות השלחן ושאר ספרים, אשל אברהם ומשמרת שלום".

ומה שכתב שם אודות דברי הרבי אליו ביחידות: "שאפשר וישלח אלי שאעסוק בעריכת מראי-מקומות למנהגי חב"ד".

הנה העורך העיקרי של "ספר המנהגים" הנ"ל הי' החסיד המשפיע ר' זאב וואלף גרינגלס. שאליו כתב הר"י מונדשיין באחד ממכתביו (מוצש"ק פ' שמות תשל"א): "ערכת לעצמי "ספר מנהגים" ובו כאלף סעיפים, המכיל מנהגים שלא נזכרו בהנדפס, והוספות מ"מ והערות להנדפס, עפ"י מה שמצאתי במכתבים ושיחות מרבתינו הקדושים, ושמעות מאינשי מעלי ומהימני (כהר"ר יעקב לנדא) ובספרים שונים".

ועל כך השיבו הרב גרינגלס (ג' שבט תשל"א): "זה שכתבת לי שאספת בערך כאלף מנהגי חב"ד וכו', מאד הייתי רוצה לראות, אולי כדאי לעשות מהם פוטו או פאטא-קאפי ולשלוח אלי (והנני מוכן בל"נ לשלם המגיע וכו'). וזאת למודעי, בעת שעסקתי בליקוט מנהגי חב"ד, הי' אז ה**וראה מפורשת**, שרק מהמנהגים הנדפסים ללקט אותם".

והיינו שלא נכנסו ל"ספר המנהגים" אלא המנהגים שליקט הרבי, ובירר אצל כ"ק מו"ח אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, והדפיסם במשך השנים בתור הוספה לקונטרסי מאמריו. ואילו את שאר המנהגים שנהגו בהם בעדת חב"ד, לא אבה רבינו לקבעם כמנהג קבוע בל ימוט.

אלא שעיקר החידוש שבליקוט הזה של הר"י מונדשיין הם המראי מקומות לכל מנהג ומנהג, מקורו בספרי המנהגים ושיחות ואגרות קודש. אשר על זה אמר לו הרבי: (תשורה תשס"ח ע' 25): "אם אשמע בשורות טובות משמירת סדרי הישיבה, שאתה יושב ולומד נגלה וחסידות בשקידה והתמדה, אולי אשלח לך לערוך מראי-מקומות של ההוספות [לספר המנהגים], אך בתנאי שישמרו הסדרים בנגלה ובחסידות. יישר-כח על המראי מקומות".

## ב) מנהגים והנהגות – תשל"ה-תשמ"ז

זמן קצר אחרי חזרתו לארה"ק השתדך, ואחרי התנאים חזר ללימוד בישיבה שאצל הרבי לתקופה שעד החתונה (תשורה תשס"ח ע' 28). אחר כך חזר לארץ והתחתן ולמד בכולל כמה שנים, ומפעל הנזכר נדחה לכמה שנים.

בינתיים המשיך בבירור מנהגי חב"ד ומקורותיהם, והרבה להתכתב בזה גם עם החסיד המשפיע ר' זאב וואלף גרינגלס הנ"ל (חלק ממכתביו אלו נדפסו בתשורה תשע"ג ע' 90 ואילך).

לקראת תשרי תשל"ה, יצא לאור קובץ דברי תורה, על ידי "כולל אברכים" שבכפר חב"ד, ובו פרסם יהושע "הוספות והערות למנהגי חב"ד אלול-תשרי".

במשך השנים הרחיב את היריעה, ובאופן קבוע הי' חוקר ומברר ומוסיף. כך כתב לי אז (כ"ו סיון תשל"ז): "כבר כתבתי לך שעדיין חסר לי חומר למנהגים שכתבתי, עתה אבקשך לסייעני בנדו"ז ... ות"ח מראש".

במסגרת זו עסק אז גם בעיון בפסקי הסדור של רבינו הזקן, כפי שכתב אז אל הר"א חטריק (שלהי ניסן תש"מ): "בזמן האחרון הקדשתי הרבה זמן לחקר סידור תפלה של אדמו"ר הזקן (לא בכיוון הניקוד והדקדוק כו' ... כי אם בחלק הדינים שבו ... וכיו"ב)".

וכאשר התחיל להוציא לאור את קובץ "כרם חב"ד" שבעריכתו, לקראת תשרי תשמ"ז, פרסם בו את "מנהגים והנהגות אלול-תשרי". ובגליון השני, שיצא לאור לקראת ניסן תשמ"ז, פרסם את "מנהגים והנהגות חודשי ניסן אייר".

### ג) אוצר מנהגי חב"ד – תשנ"ה-תשס"ב

אחרי ג' תמוז תשנ"ד, פנה אליו הרה"ח ר"י שיי הבלין, בהצעה שיערוך מחדש את המנהגים, ויצאו לאור בכמה כרכים על ידי "היכל מנחם".

לצורך זה החליט לערוך את המנהגים בעריכה מחודשת, שאת תוכנה כתב לי אז (י' מנ"א תשנ"ד): "נאלצתי להשליט סדר באלפי הצעטלאך שלי שנצטברו במשך עשרות שנים, וכן לעבור לצורך זה על כל אגרות-קודש מוהרש"ב, כל אגרות קודש מוהרי"צ, שיחותיו, רשימותיו (ביהתמים' וספרי המאמרים) וכו'".

התוכנית הראשונה היתה שהכרך הראשון של מנהגי אלול-תשרי יצא לאור לקראת חודש תשרי תשנ"ה. אמנם הוא כתב לי (מוצש"ק תבוא תשנ"ד): "הרמתי ידי בכניעה, והמנהגים לא יהיו מוכנים בדפוס לימים הטובים הבעל"ט. ואם תראה בב"א [=במהרה בימינו אמן] את הכמות, תדינני לכף זכות. בדעתי עתה לסיים הנ"ל, ולהמשיך מיד בכרך של מנהגי פסח-שבועות, ואזי יצאו לקראת חג הפסח בעזרתו ית' שני כרכים כאחד".

באחד המכתבים הוא בקשני לשמור על כך בסוד, ועל כך שאלתי אצלו (כ"ז תשרי תשנ"ה): "אולי תואיל להודיעני בכנות היכן בדעתך להדפיס את המנהגים ואודות הסידור, ומיהו זה שביקשך לשמור בסוד?".

והוא השיב לי (כח תשרי תשנ"ה): "עסקתי בזה בשלהי תשנ"ד כזכור לך, ואז עדיין לא ידעתי מי ידפיסם, ולאחרונה קיבל זאת ע"ע היכל-מנחם, והמה בקשוני שאשמור בסוד (ולכן בקשתיך גם אני שתשמור בסוד את ענין המנהגים)".

כעבור איזה חדשים כתב אל הר"ב שיי אבערלאנדער (מוצש"ק ויצא תשנ"ה): "אני עובד עתה על מנהגי חב"ד [ולע"ע אבקשך לשמור זאת בסוד], וגם משווה בענינים רבים למנהגי חסידים אחרים, וחסר לי עמוד גדול במקצוע זה, והוא מנהגי טשערנאביל".

כך נמשכה העריכה במשך כל שנת תשנ"ה, ואת הכנתו לדפוס הוא סיים בשלהי קיץ תשנ"ה. אז כתב לי (מוצש"ק ראה תשנ"ה): "קבלתי מכתבך, והנה אני בלחץ גדול מחמת שסי' המנהגים נכנס לדפוס וצריכים להגיי עדיין (למעלה מ-400 עמודים אלול-תשרי), ואקצר".

בתחלה רצה להקדים לו מבוא ארוך – אודות מנהגי חב"ד. אבל למעשה כתב לי (ט' אלול תשנ"ה): "מכתבך תפס אותי באמצע הכנת הפתח-דבר (איני כותב "מבוא" נרחב, שאותו משאיר אני לכרך האחרון. אחרת יתעכב הכרך הראשון עוד כו"כ חדשים. הכרך הבא אי"ה מנהגי פסח, ואח"כ איני יודע...)".

בסוף בישר לי במכתבו (י"ב אלול תשנ"ה): "אתמול יצא סי' המנהגים מתח"י ועבר לצילום והכנת פלטות".

הי' לו סיפוק רב מהספר הזה שיצא בהדרו, כפי שהביע את עצמו במכתבו אלי (מוצאי ר"ה): "בימים אלו יביאו אליך ... אוצר-מנהגי-חב"ד ... ואני מקווה שתכתוב לי צעטיל, כמו שכתב אדמו"ר [הצמח צדק] למהר"ש בנו: ראיתי דא"ח שלך והוטב בעיניי (ראה אגרות קודש אדמו"ר הצמח צדק אגרת עז).

ובו ביום (כשקבלתי הפקס) השבתי לו: "ראיתי דא"ח שלך והוטב בעיני, אבל רק קצת ראיתי, שלא רציתי לקנות את הספר בשעה שכתבת לי שאתה שולח לי .. הצצתי קצת אצל חבר, ונהניתי מאד". ופשוט שעדיין לא ראינו כבושם הזה, עבודה מפליאה ומצויינת.

בעשרת ימי התשובה קבלתי את העותקים, וכתבתי לו (מוצאי יום הקדוש): "סוכ"ס התיישבתי לעיין קצת באוצר שלך", וכתבתי לו מיד רשימת הערות, אשר השיב לי עליהם



(יא תשרי תשנ"ו): "שמחתי לקרות את הערותיך, ובפרט שנכחתי לראות שאתה מדייק בדבריי".

אז התחיל לעסוק בחלק ניסן-סיון, שאודותיו כתב לי (ב' אדר תשנ"ו): "אני שקוע בעבודת אוצר המנהגים ניסן-סיון, ושרוי במירוץ נגד הלוח".

ושוב כתב (כ"ז אדר תשנ"ו): "אני בלחץ של סיום הכתיבה והעריכה, ולכן אני מקצר".

ובסוף הודיעני (ו' ניסן תשנ"ו): "אתמול יצא הספר מתח"י, ובעזרתו ית' הוא אמור להיות נדפס ונכרך עוד בשבוע זה".

מיד שלחו אלי, והשבתי לו (י"ג ניסן תשנ"ו): "זה עתה קבלתי ... ישבתי קצת לעיין ... האם כבר התחלת לחשוב על העתיד? שני החלקים האחרונים של הסדרה? בית רבי? ... אנציקלופדי לרבני חב"ד? או אולי משהו אחר? בכל אופן אני מצפה לכל אחד מהמנויים לעיל, שכבר הרבינו להתכתב בהם, וכבר הגיע זמנם".

למעשה הוא התחיל בתוכניות הכרך הבא של מנהגי חב"ד, אודותיו כתב לי (מוצאי ח"י אלול תשנ"ו): "המנהגים אינם מוגבלים בחדשים דוקא, ויש חול ושבט ויו"ט. והשייך לחדשים יכנס בכרך אחד".

וכששאלתי שוב, השיב לי (כ' אלול תשנ"ו): "גם אני איני יודע מה יהי הכרך הבא של אוצר המנהגים. לע"ע אני מאסף פתקאות ומנסה להשליט בהן, ואגב כך אני פוגש פתקאות ורמזים לעניינים מעניינים שונים, והענין מסתעף ומתרחב".

למעשה נדפסו שלושת הכרכים, בשם "אוצר מנהגי חב"ד" – אלול תשרי (תשנ"ה); ניסן סיון (תשנ"ו); אדר וחג הפורים (תשס"ב).

תם ולא נשלם. המנהגים הנ"ל לחגי השנה הם רק רבע מהמנהגים שהתחיל ללקט ולהרחיב, לימי החול וש"ק ועוד, אלא שמעולם לא הספיק לסיים את עריכתם.

## פרק ג

### עריכת ספרים ומפתחות בחסידות

#### (א) מפתחות ללקוטי לוי יצחק

במקביל לעיסוקו התמידי במנהגי חב"ד, הרבה לעסוק בלימוד החסידות ועריכת ספרי החסידות לדפוס, וכן עריכת מפתחות לספרי החסידות:

בין השנים תשל"ל-תשל"ג, מסר הרבי לדפוס את סדרת ספרי תורת אביו הרה"ג הרה"ח רבי לוי יצחק, על הזהר, תניא, פסוקים ומאמרי חז"ל, ואגרות בחסידות וקבלה שכתב אל בנו הרבי במשך השנים.

מיד נרתם הר"י מונדשיין ללמד ולערוך להם מפתח ענינים. כשהודיע על כך לרבי, בקיץ תשל"ב, השיב לו הרבי (תשורה תשס"ח ע' 55): "ת"ח על עריכת מפתח הענינים ללקוטי לוי יצחק וכו' ועל הזריזות בזה כו'".

הוא ערך את המפתחות במשך קיץ תשל"ב וחורף תשל"ג, יחד עם מבוא – ביאור שיטת הרב המחבר. ונמסר לדפוס בחודש ניסן.

כשהתקרב זמן ההדפסה כתב לו הרבי, בבדר"ח אד"ר תשל"ג (תשורה תשס"ח ע' 59): "בברכת הצלחה מיוחדת בעריכת המפתחות וכו'".

זאת היתה כניסתו לעולם עריכת ספרי חסידות של רבותינו. מאז ואילך הרבה לערוך ספרי חסידות מתוך כתבי יד, עם ציונים ומראי מקומות.

#### (ב) מפתחות לדא"ח של אדמו"ר הצמח צדק

בתחלת מנ"א תשל"ג, הגיע לביקור של כמה חדשים בחצרות קודש של הרבי, ובערב ר"ח אלול נכנס ליחידות. באותה יחידות הציע לו הרבי שישאר כאן למשך שנה, אשר במשך זמן זה יעסוק בעריכת ספרי "מאמרי אדמו"ר הזקן" (תשורה תשס"ח ע' 61. וכמסופר לעיל).

תוכן הצעה זו: כבר בשנים תשי"ח-תשל"ב יצאו לאור ארבעה כרכים בסדרה זו, מתוך כתבי-יד, והדבר נמשך בעצלתיים, שלא נמצא האדם המתאים שיעסוק בזה. זאת היתה הצעת הרבי, שהר"י מונדשיין ישהה כאן במשך שנה, ויערוך כמה כרכים בסדרה זו מתוך כתבי-היד שבספריה.

אמנם סידור זה של הגירה לכאן עם המשפחה למשך שנה, קשורים לקשיים וסיבוכים רבים, וכעבור איזה ימים כתב לו הרבי "רבו הסיבוכים שבכל פרט ופרט ... ורבה העבודה טובה שיוכל לעשות באה"ק ... ועד חזרתו – במפתחות לצ"צ וכיו"ב כאן".

לכן ירדה תוכנית זו מהפרק, והסדרה של "מאמרי אדמו"ר הזקן" נדחתה עד קיץ תשל"ח (אז התמנו על כך כמה אברכים, אשר במשך השנים ערכו והוציאו לאור עשרות כרכים בסדרה זו).

באותה שעה (תשל"ג) עסקו חברי הכולל כאן על עריכת ספר "מפתחות" לספרי החסידות של אדמו"ר הצמח צדק. היינו שכל אברך ערך מפתח לאחד מספרי אדמו"ר הצמח צדק, ועם סיומם ה"י צורך לאחד את כל המפתחות האלו אל מפתח אחד כללי, ולהכינו לדפוס.

מלאכה זו הטיל הרבי על יהושע, אשר עד חזרתו לארה"ק יעסוק בסידור המפתחות האלו, כאמור לעיל: "ועד חזרתו – במפתחות לצ"צ וכיו"ב כאן".

לפי התוכנית הי' אמור לחזור לארה"ק בשלהי חודש תשרי; אלא שאז פרצה מלחמת יום הכיפורים, וכך נשאר כאן זמן נוסף, שבמשך זמן זה סיים את הכנת הספר לדפוס, ובחודש כסלו נמסר הספר לדפוס.

### ג) דרוש אל תצר את מואב

באדר תשל"ה שהה שוב בחצרות קדשו של הרבי לרגל שמחה משפחתית (כמסופר לעיל), ובאותו ביקור הציג יהושע לרבי, שהוא יערוך את המאמר הארוך של כ"ק אדמו"ר האמצעי, ד"ה אל תצר את מואב תקפ"ה. והרבי השיב לו (תשורה תשע"ג ע' 52-53): "כדאי להו"ל באם הוא לאדמו"ר האמצעי".

אמנם האישור הזה לא הגיע לידי, ונדחתה התוכנית.

כעבור שנה, באדר תשל"ו, כתב לו הרבי שוב (תשורה תשס"ח ע' 63): "לפני כשנה (ויותר?): הציג והוסכם שיוציא לאור באה"ק מאמר הארוך (גם בכמות) דאדמו"ר האמצעי!".

מיד נמסר לעבודת עריכה זו – על פי השוואה לשבעה כתבי יד. הוא סיימה במשך הקיץ, ונמסר לדפוס באלול תשל"ו.

### ד) מפתחות ללקוטי שיחות

במקביל לעריכת הספר מאמר אל תצר, עסק במשך השנה הזאת גם בעריכת "ספר המפתחות לספרי לקוטי שיחות כרכים א-ט".

סדרת הספרים לקוטי שיחות כרכים א-ד נדפסה בין השנים תשכ"ב-ד, וצורף להם מפתח ענינים.

בין השנים תשל"ב-ה נדפסו חמשה כרכים נוספים על חמשה חומשי התורה, ומיד עם הדפסתם עבר עליהם הר"י מונדשיין בעיון, וערך להם (לכל תשעת הכרכים) מפתח ענינים, פסוקים ומאמרי רז"ל, עם לוח התיקון.

גם ספר זה נמסר לדפוס באלול תשל"ו (ראה תשורה תשס"ח ע' 64).

### ה) אמרי בינה ח"ג

בתשרי תשל"ז שהה בחצרות קודש של הרבי, ואז כתב לו הרבי (תשורה תשס"ח ע' 64): "למונדשיין שיי. במענה להצעתו – כדאי שיכין להו"ל "ח"ג דאמרי בינה" הנמצא בכמה ביכלאך – וכיון שגם בדכאן, יכול להתחיל בזה תיכף ומיד (לאחרי שיתדבר עם הררחמ"א חדקוב שיי ע"ד הפרטים)".

והיינו שהספר הזה "אמרי בינה" – של כ"ק אדמו"ר האמצעי, שנדפס כמה פעמים, כולל רק שני חלקים: שער הקריאת שמע ושער הציצית והתפילין. אמנם בכתבי יד ישנו חלק שלישי, שהוא ביאור ד' בתים שבתפילין. ויש ממנו כמה העתקות – הן בספריה כאן והן בספריה שבירושלים, לכן יוכל להתחיל בזה תיכף ומיד – על פי הכתבי-יד שנמצאים כאן, וכשיחזור לארה"ק ימשיך בהשוואות גם לכתבי-היד שבירושלים.

אחרי שחזר לארה"ק כתב אל הר"א חטריק (וי שבט תשל"ז): "בתוספת לאמרי בינה שאנו מדפיסים כאן, הסכים אדמו"ר שליט"א שאצרך מאמר מאדמו"ר הזקן (?) הנמצא בביכל 8° 1055, שהי' בבעלותו של ר"א תומארקין (ד"ה ענין ד' בתי דתפילין)".

מרב טרדותיו נמשכה עריכה זו עד קיץ תשל"ח, אשר בחודש תמוז נמסר הספר לדפוס, בתוספת מראי מקומות וציונים, והשוואת נוסחאות לארבעה כתבי יד.

כשנדפס הספר, קיבל מכתב מהרבי, ובו כתב לו, בכ"ה תשרי תשל"ט (תשורה תשס"ח ע' 67): "אמרי בינה ח"ג – נתקבל ות"ח ת"ח וכו'".

[בשנת תשנ"ז מצא עוד שלושה פרקים המשלימים, כנראה, את הספר כולו, והדפיסו ב"פרדס חבי"ד" גליון 4].

כך עסק במשך עשרת השנים האלה, תשכ"ח-תשל"ח, בעריכת ספרים רבים בחסידות, הן בעריכה מכתבי-יד בתוספת מראי מקומות וצייונים, והן בעריכת מפתחות לספרי חסידות.

### (ו) מאמרי אדמו"ר האמצעי

בהמשך לזה הציע, וקיבל אישור, לערוך ולהו"ל מאמר יפה שעה אחת, מאת כ"ק אדמו"ר האמצעי, ולצורך זה בקשני שאצלם ואשלח לו את ההעתקות שיש כאן בספריה ממאמר זה, וכן עשיתי.

אל המאמר הזה הוסיף גם מאמר נוסף של כ"ק אדמו"ר האמצעי, ד"ה להבין מארז"ל מפני ת"ח כו', ויצאו לאור בקונטרס "מאמרים", בסיון תשל"ט.

כששאלתי אצלו מדוע הוא מעדיף מאמרים אלו דוקא, הוא השיב לי (כ"ג תמוז תשל"ט): "הקושיא שהקשית מדוע בחרתי דוקא במאמרים אלו ... העיקר הוא להדפיס בהקדם, ומה טוב להדפיס מאמרים שתוכנם מועיל לעבודת ה', ואין כמאמר יפה שעה אחת מתאים לענין זה ... וכמו שאמר לי ר' רפאל שי' הכהן, שהוא זוכר ד"ה כזה מאדמו"ר האמצעי שתוכנו "עבודה" ו"פרומקייט" ... ובי"ה שהגיעוני בשו"ט מריכוזי אני"ש בכל אתר ואתר שהיתה התעוררות רבה מלימוד המאמר, ועשו קביעות ברבים ללומדו".

ושוב חזר על תוכן דבריו אלה (י"א כסלו תשמ"ה): "ד"ה יפה שעה אחת, שנקבעו בו שיעורים ברבים בשעת הדפסתו, והמדובר במאמרי עבודה, שאנו מאמינים שהלימוד בהם מהני בזה ובבא".

מכאן למדנו, שלהיטותו לערוך ולהו"ל את מאמרי רבותינו, לא היתה להיטות מדעית בלבד, כי אם להיטות חסידית, לעודד אצל אני"ש את לימוד החסידות שמביא לעבודת ה'.

[להיטות זאת היתה אצלו לא רק בספרי חבי"ד, אלא אף בחסידות הכללית, כפי שאנו רואים בנושא עריכת הספר סור מרע ועשה טוב (שנדון בו לקמן), אשר אודותיו כתב אל הר"א שי' מטוסוב (יג תמוז תשנ"ו): "זכיתי שיודפס עתה ספר שעסקתי בו לפני כעשר שנים, והוא הסה"ק סור מרע ועשה טוב של הרה"ק מזידישטוב (בעל עטרת-צביל) עם הגהות הרה"ק מדינוב (בעל הבני-יששכר) ... שלענ"ד הוא שלחן ערוך לאדם הרוצה להתנהג בחסידות האמיתית, והוא עומד בפני בעיות גדולות כגון: האם לישב על התורה והעבודה או לעסוק במשא ומתן, האם אפשר לבטל מתורה ועבודה בשעה שבני אדם רואים אותו והוא רוצה להיות הצנע לכת עם אלקיו, האם לנהוג בפרישות, האם מותר לדבר סרה בצדיקים וחסידים החולקים עם רבו, האם מותר לאחר זמן תפלה ומצוה כדי שתהיי בהידור יותר ועוד כהנה וכהנה עשרות בעיות"].

\*

כעבור כמה שנים אוותה נפשו לערוך ולהו"ל מאמר נוסף של כ"ק אדמו"ר האמצעי, ד"ה ויספו ענוים בה' שמחה. הוא ערך את המאמר בתוספת הערות ומראי מקומות, וחיכה לאישור מהרבי.

ככ"ג מר-חשוון תשמ"ה שלח לי מכתב, בבקשה שאברר אצל הרבי פשר דבר. העברתי את מכתבו לרבי, וכתבתי (תשורה תשס"ח ע' 91): מצוי"ב מכתב שקבלתי היום מהר"י שי' מונדשיין".

הרבי אישר את ההוצאה לאור, ונדפס, "בתוספת מראי מקומות וצייונים על ידי הרה"ת ר' יהושע שי' מונדשיין", בחודש כסלו תשמ"ה.

כאן מדובר בקונטרס של 34 עמודים. אבל עיקר עריכתו את ספרי החסידות היי בין השנים תשכ"ח-תשל"ח, כנזכר לעיל.

## פרק ד

**ביבליוגרפיה ומסביב לחסידות**

**(א) תורת חיים, תניא ושלחן ערוך רבינו**  
נעבור כעת לחמש השנים הבאות, תשל"ט-תשד"מ, שבהן עסק בעיקר בספרי ביבליוגרפיה ומסביב לחסידות:

כבר בשנת תשל"ד הורה לו הרבי לערוך רשימה ביבליוגרפית של הספר "תורת חיים" של כ"ק אדמו"ר האמצעי:

בכסלו תשל"ד נדפס, במהדורת צילום, הספר תורת חיים. אחר כך הורה הרבי להדפיסו שוב בארה"ק באותה שנה – שנת המאתיים להולדת אדמו"ר האמצעי.

לקראת ההדפסה השנייה הזאת, הורה הרבי להוסיף בסופה רשימה ביבליוגרפית לספר הזה, והציע שהר"י מונדשיין יערוך אותה (ימי תמימים ח"ו ע' 279. תשורה תשס"ח ע' 58).

בחודש אלול שלאותה שנה נמסרה לדפוס הדפסה נוספת של הספר "תורת חיים", ובסופו נוספה רשימה הנ"ל, יחד עם פאקסימיליות ותיקונים להערות וצינונים.

ההוספות נדפסו גם בקונטרס נפרד (עבור אלו שבידם ההוצאה הקודמת שנדפסה בנ.י.) בשם "הוספות לספר תורת חיים".

[את רשימת התיקונים שלח בנפרד לרבי באותו חודש. ראה ימי תמימים שם ע' 179].

\*

מדובר בשלב הראשון של עריכת ביבליוגרפיה של ספרי אדמו"רי חב"ד; התחלה צנועה של פרויקטים גדולים בהרבה, שהתחיל בהם בשנת תשל"ח.

באותה שעה עסק יהושע בעריכת רשימה ביבליוגרפית נוספת: "רשימת כתביו של רבי חיים ליברמן" – 110 מאמריו שנדפסו בבמות שונות בין השנים תרצ"ג-תשל"ח. רשימה זו נדפסה ב"עלי ספרי" (ו-ז, תשל"ט).

\*

באותו קיץ תשל"ח, הטיל עליו הרבי את עריכת רשימה ביבליוגרפית מפורטת של כל ספרי אדמו"ר הזקן, הוצאות התניא והשלחן ערוך, עם מבואות ארוכים ומפורטים (תשורה תשס"ח ע' 78).

ביתר פרטים אודות הוראה זו כתב אל ר' חיים ליברמן (ד' תמוז תשל"ח): "נצטוויתי על ידי כ"ק אדמו"ר שליט"א לערוך רשימה ביבליוגרפית ממצה של דפוסי השו"ע והתניא, וכן שאפנה אל כבי' בענין זה. תקוותי איתנה שכבי' לא ידחני, ואני אעשה ככל יכלתי שלא להעמיס עליו עבודה, ואגיש לו עבודה הקרובה לגמר, עם צילומים וכד', והספיקות אציין ואבקש את עזרתו לפתרון".

כעבור שנה, בשלהי סיון תשל"ט, כתב לו הרבי (תשורה תשס"ח ע' 70): "מה נשמע סו"ס ע"ד מאמר ביבליוגרפי ע"ד כל הוצאות התניא? השו"ע דאדה"ז?" [כפי הנראה לא הגיע מענה זה לידיו באותה שעה, ונתעכבה העריכה לשנה נוספת].

בחורף תש"מ התעניין הרבי שוב אודות התקדמות העריכה, ועל זה השיב וסיכם הרב אפרים וואלף, אל המזכיר הרב חדקוב (תשורה תשס"ח ע' 72): "ר"י מונדשיין כותב ע"ד כל הוצאות התניא. כ"ק אד"ש מעורר מאד שהכל יצא עוד לפני יו"ד שבט. לזרזו עד"ז. –

דברתי עם הרי"מ ואמר לי שנמצא בענין בקשר עם רשד"ב לוי בן יורק. כתב כבר עד [מהדורת] שנת תש"כ. ומקווה לגמור עד יו"ד שבט".

באותה שעה עבד כספרן מומחה במחלקת כתבי-היד והארכיונים בספרייה הלאומית בירושלים, שלקחה ממנו את רוב היום, ואילו את העבודה הענקית הזאת הוצרך לעשות בזמנו הפנוי.

## ב) מגדל עז

בנוסף לכך היי אז יהושע באמצע עבודת עריכת ספרו "מגדל עז", לזכר החסיד ר' עזריאל זליג סלונים. כך גדול שמכיל כמה מדורים של מאמרי תורה וחסידות וסיפורים, מאת אדמו"רי חב"ד ותלמידיהם, שאותם אסף מכתבי-יד וממקורות נאמנים, ומסרו לדפוס בחודש שבט תש"מ.

כבר כמה שנים קודם הותחל בעריכתו, וכשהוגשה התוכנית לרבי אישרה וזירזה, וברבות הימים כתב (פתח דבר): בנוגע לס' הזכרון – חבל על שמתעכב כ"כ, ועד מתי?!"

כשנדפס הספר, בשנת תש"מ, ונשלח לרבי על ידי ה"ר משה סלונים, השיב בי"א ניסן (תשורה תשס"ח ע' 73): "מכתבו וכו' נתקבל, וכן הספר מגדל עז ות"ח, והגדיל לעשות בו, וגם בעז זו תורה".

היינו ששם הספר "מגדל עז" פירושו: א) "עז" הוא ר"ת עזריאל זליג (סלונים). ב) וגם "עז זו תורה" (כמובא באגרת הקודש אגרת א), שהוא "שער התורה" שבספר הזה.

## ג) רשימת דפוסי התניא

עם סיום עריכת ספרו "מגדל עז", התמסר לעריכת הביבליוגרפיה הנזכרת.

הספר הראשון הוא "תורת חב"ד ביבליוגרפיות – ספר התניא", שערך במשך אותה שנה.

על תוכנית ותחלתה של עבודת עריכה זו, כתב אל ר' חיים ליברמן (י"ט אלול תשל"ט): "בשבועות אלו לקחתי לי חופש מעבודתי בספרי", והתמסרתי לרישום דפוסי התניא. המעלה של רשימה זו על קודמותי, תהי הן בחיצוניותה, שיתוספו בה פקסימילים רבים של שינויי טפסים וקישוטים וכד', והן בפנימיותה שאני משתדל לרדת לעומק כל דפוס ודפוס ולברר איזו הוצאה היתה לפניו בשעת ההכנה לדפוס".

אחת הקשיים בזה היתה, שלמען הרישום הזה, ולמעלת תכונתו של יהושע – לדייק בדיוק מירבי בכל מלה שכותב, הוא התאמץ לראות בעצמו כל הדפסה של ספר התניא, ולא לסמוך על אחרים.

אלא שכבר בשנת תשל"ח הורה הרבי להדפיס את ספר התניא בכל מדינה בעולם. ובמשך השנים תשל"ח-מ הדפיסו יותר מ-60 הדפסות של ספר התניא. כל תניא שנדפס נשלח עותק ממנו לרבי, שמסרו למשמרת בספריה.

ביקש מונדשיין ממני ומהרב דוד רסקין, שנשתדל להשיג עבורו עותק מההדפסות של ספר התניא; ומאלו שאי אפשר להשיג, שלפחות אצלם את כל אחד מהם, היינו את הדפים הראשונים והאחרונים שבו, כדי שיוכל לבדוק בעצמו את הפרטים שבהם.

בתחלה טענתי, שאוכל לרשום בעצמי אל כל פרטי הדפוסים האלה ולשלוח לו. אך בסוף אמר לי הרב חדקוב שאמלא את מבוקשו, וכן עשיתי (ראה תשורה תשע"ג ע' 74-71).

בסופו של דבר סיים את עריכת הספר והמבוא בשלהי קיץ תשמ"א, ונמסר אז לדפוס.

כשקבלתי את הספר כתבתי לו (מושצ"ק פר' יתרו תשמ"ב): "יום שמחה ועונג פנימי היי היום שנתקבל כאן ספרך החשוב "תורת חב"ד א". את מרבית יום השבת ביליתי בקריאתו, לרוב עונג מלהשתעשע בתוכנו, ולגודל קורת רוח על שסוף סוף זכינו ליום המיוחל של סיום

קץ הפלאות של הצפי' להדפסת הספר. ברוך שזכינו לכך. ולחביבותו אבוא במספר הערות..."

### (ד) שבחי בעל שם טוב

באותה שעה הי' עסוק גם בסיום עריכת הספר "שבחי בעל שם טוב" מכתב-יד, אשר בראשית הקדמתו כותב: "בקיץ תש"מ, כשעשיתי בחצרו של כ"ק האדמו"ר מליובאוויטש שליט"א, הופיע בספריית הרבי יהודי וכתב-יד באמתחתו. הספרן ר' שלום דובער לוי ז"ה בנקל שכ"י זה הוא חלק מ"שבחי הבעש"ט", ובעיון נוסף הבחין שאין זו העתקה מהדפוס, אלא נוסח קדום יותר, ואף משובח יותר מנוסח הדפוס, וירא כי טוב ... ואני בראותי מעלותיו של כת"י, החלטתי מיד כי עת לעשות את אשר טענו רבים שמן הראוי לעשותו, מהדורה מדעית של ספר "שבחי הבעש"ט" ... ועתה, עם גילוי של כה"י, מתאפשר זיקוקן של מהדורות הדפוס ממאות השיבושים שבהן! נטלתי רשות מבעל כה"י לעשות העתקת-צילום מכה"י ולבנות עליו את המהדורה המתוקנת, ונגשתי לביצוע הרעיון".

עברה שנה, ונשכח ממני כל הנושא של מסירת תצלום כתב-היד ליהושע. בינתיים בא לבקרני החוקר אברהם רובינשטיין, אשר גם הוא עסק אז בעריכת מהדורה מדעית של שבחי הבעש"ט. אחרי דיון בתוכניתו מסרתי לו תצלום כתב-היד ואשרתי לו להשתמש בתצלום כת"י זה לצורך מחקרו.

כשכתבתי על כך למונדשיין, צווח בקול גדול: הרי כבר מסרת לי זכות זו!

בסופו של דבר השתמשו שניהם בתצלום כתב-היד הזה. מונדשיין סיים את עריכתו והדפסתו בשנת תשמ"ב, ורובינשטיין – כמה שנים אחר כך.

כשהרבי קיבל עותק מהספר, כתב לו, בימי הסליחות תשמ"ב (תשורה תשס"ח ע' 81): "מאשר הנני קבלת ... הסי' "שבחי הבעש"ט – כת"י ות"ח ת"ח".

אחרי סיום עריכת "שבחי הבעש"ט", במשך קיץ תשמ"ג, הי' יהושע עסוק בקורסים ללימודי ספרנות, כדי להעלות בזה את המשכורת שלו בעבודה בספריה (כדלקמן ס"ט).

ורק אז, בשלהי קיץ תשמ"ג, חזר לעריכת הביבליוגרפיה של ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן.

### (ה) רשימת ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן

בינתיים הגיע תשרי תשד"מ, ו"ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן" עדיין לא הי' מוכן.

כשהזכרתי את הר"י מונדשיין לפני הרבי, באיזושהו נושא אחר, התרעם הרבי מדוע משתהה כל כך עריכת והדפסת ספר זה.

לספר הזה הראה הרבי התענינות יוצאת מהכלל, וזירז את ההו"ל בצורה בלתי רגילה. הרבי ידע על ידידותינו ועל אשר אנו עוזרים אחד לשני בכל עבודותינו, ולכן מינה אותי לעמוד על גבו ולזרזו ככל האפשרי, במשך כל אותו החורף (כמסופר בפרטיות ב"עבודת הקודש" ע' סט-עג. ובתשורה תשס"ח ע' 90-82. וראה שם אודות תלאות הכתיבה, העריכה, הסידור לדפוס, ההגהה, העימוד וההדפסה).

בתחלה כתב אלי הרבי: "לפני כמה שנים אמר שמתחיל להתעסק בנוגע לשו"ע אדה"ז (ע"ד שעשה בנוגע לתניא – וארך כו"כ שנים, והיו צריכים לזרזו ובדברים חריפים וכו' וכו'). (2 יברר – באם גם בנוגע לשו"ע תכניתו לאווי"ש טובות, יתחילו בזה תנ"מ המתעסקים בכיו"ב בהספרי דבאן – באופן שיהי' לאחר הכריכה בפו"מ לי"א ניסן תשד"מ, ומה טוב לפורס".

והיינו שרצון הרבי שיהי' הספר נדפס ונכרך לא יאוחר מי"א ניסן, ואם הר"י מונדשיין אינו מוכן לקבל זאת על עצמו, אזי נתחיל לערוך ספר זה מיד כאן בספריה בני.י.



כתבתי על כך ליהושע, שהשיב לי: "א) את רישום דפוס השו"ע וכו' סיימתי לפני זמן רב, עבור מפעל הביבליוגרפיה, ולא לחצתי עליהם לזרז הבדיקה. ב) רישום זה היה רק עד הוצאת תש"כ. ג) הרשימה היא בהשמטת פרטים ודקדוקים שדורשים עוד עבודה. ד) תקוותי להשייית שיסייעני להשלים העבודה כרצון כ"ק אדמו"ר שליט"א".

כשקבלתי מכתבו הכנסתיו, והרבי השיב עפ"י הסעיפים הנזכרים: "1) ה"ז הדבר שעוררתי ע"ז [=היינו שיש לזרז הבדיקה]. 2) לאח"ז היו בטח רק הוצ' צילום (או בהוספות ברורות) [=במילא יהי קל לרשום את ההוצאות שאחרי תש"כ]. 3) בהשמטה אפ"ל רק חסרון (כשמה) וכל חסרון – ה"ז חסרון [=לכן יש להשלים השמטות אלו]. 4) לפענ"ד הסיוע נדאני, אבל הבחירה – בידו. לשלימות הענין – כדאי שתתוסף בסופו רשימה (קצרה, כדי שלא לעכב ההו"ל) דס' דשקו"ט בשו"ע אדה"ז, ועאכו"כ - דעיקרם בזה".

[וכן אמנם הוסיף בסוף הספר: רשימת "לקוטים" משו"ע רבינו, "ביאורים" ו"מפתחות" בספר הני"ל ע' 185-147].

בער"ח שבט כתבתי: בקשר לדפוס שו"ע אדה"ז כותב לי הר"י שי' מונדשיין במכתב מיום א' "מסרתי היום בשעטמו"צ כ-70 דפים לסידור בכפר חב"ד".

הרבי כתב ע"ז: "מתוך ... דפים".

השבתי: "70 עמודים אלו, בצירוף הצילומים השייכים להם, הם קרוב ל-200 עמודים, שהוא כחצי מכל הספר".

למחרת הפורים כתב אלי הרבי: "מהיר. המזרז כדרוש ע"ד הס' דשו"ע אדה"ז, וכבר למחר ל' יום דלפני החג כו"י".

דברתי עם יהושע, שאמר, שעוסק עתה במבוא, ועם הסידור בדפוס מתרחבת היריעה בהוספות והערות. דיווחתי, והרבי השיב: "מהיר. פשוט שכתבי ש(חשש) כן יהי לפני כו"כ חדשים, לא הייתה כדי "להגייד העת"ל", כ"א בשביל לעשות שלא יהי כן לעת"ל".

יהושע הציע א"כ, שאולי כדאי להדפיס לקראת י"א ניסן בלי המבוא, ואח"כ להשלים. דיווחתי, והרבי השיב: "תלוי ב"גדרו" של קה"ת, האם חל על קה"ת מחז"ל דחבר אינו מוציא מתח"י דבר שאינו מתוקן".

ועל דיווח נוסף השיב: "מהיר. באם עכ"פ בחודש ניסן יהי כהני"ל בשלימות, בלית ברירה להסכים על ההארכה הזו".

בערב י"א ניסן קיבלתי מיהושע את נוסח השער והפתח דבר, ובקשני לשאול אם תאריך הפתח דבר יהי י"א ניסן. ובקשר למבוא, תקותו לסיים במשך חודש ניסן, על פי ההארכה שניתנה לו. דיווחתי, והרבי השיב: "מצו"ב השתתפות \$100 בהוצאות הזירוז (לתת התאריך י"א ניסן) – אקוה שזה יבטיח (לסיים במשך חודש ניסן, על פי הארכה שניתנה לו, [=שאז יודפס] הגליון הראשון, שיכלול את המבוא). אזכיר עה"צ".

המלים המוסגרות הודגשו בכת"ק מתוך מכתבי. ולמענה היה מצורף שטר של \$100.

בער"ח אייר כתב אלי הרבי: "מהיר. הצעתי "לזרז את הר"י שי' מונדשיין מתחיל מהתחלת ניסן, עתה ער"ח אייר ולא הודיעני מאומה עד"ז?!"

מאז ואילך התחיל הרבי לזרוז – על ידי, בצורה יוצאת מהרגיל. הרבי ציוה עלי לצלצל לו כל יום ולשאול על ההתקדות ולדווח; כך עד שהספר נדפס בפועל ממש.

דיווחתי על המצב בהוה, שבמשך כל הזמן הזה לא הלך לעבודה לספריה, ויושב בבית וכותב המבוא, וכל פרק שגומר לכתוב מוסר מיד לדפוס. נשאר לו עוד עמודים אחדים לכתוב. והרבי השיב: "הזוכר (הכותב שי') שכתב לי שבאלול הי' גמור הכל לבד המבוא. בטח יטלפנו ביום א' עוה"פ".

בדיווח הזכרתי איזושהי "אי הבנה", והרבי השיב: "לאחרי "בירור" "אי הבנה?!" שבהנ"ל, מהו המצב בוא"ו אייר?"

הודעתי ליהושע, שהשיב לי, שהמבוא מסודר בדפוס והוא מגיהו עתה.

בכ"ז אייר מסר הרבי הוצאה של לוח ברכות הנהנין וכתב לי: "כ"ז אייר. "החדשות" מהר"מ שי" כמה פעמים עוררו? כמדומה לוח ברה"נ המצו"ב – שונה מהמובא בס' דהר"מ שי"מ.

השבת: "הר"מ שי" וואלף דיבר עם המדפיס, שהבטיח לסיים היום התיקונים ולמסור לר"י שי מונדשיין לבדיקה אחרונה. אך עדיין לא סיים. כנראה מחר יסתיים".

והרבי השיב: "בטח ישאל מחר הבפו"מ".

בכ"ז אייר דיווחתי: "דברתי כעת עם הר"מ שי" וואלף ושאלתיו מתי יודפס בפו"מ, והשיב: היום עשו העימוד, מחר ביום ד' יעשו בע"ה הפלטות ומחרתיים ביום ה' בע"ה יודפס בפו"מ".

והרבי השיב: "הכל? והכריכה? והשילוח לכאן? על כל פרט צ"ל התעוררות מעבר לים דוקא, בענין שהי' צ"ל גמור לר"ה העבר?"

באותה שעה ביקר הר"י שי" וילהלם באה"ק, ובקשתיו לעזור בזירוז ההגהה וההדפסה. ביום ועש"ק דיווחתי: "דברתי כעת עם הר"י שי" וילהלם, שחזר עתה לביתו מהדפוס. יהושע עדיין בדפוס, שם עובדים על הספר עד הש"ק, ובמוצש"ק ישתדלו לסיים. לדברי הר"י וילהלם נראה שהוא יוכל להספיק להביאו אתו לכאן, נדפס, ביום ג' הבע"ל".

והרבי השיב: "ת"ח על ההודעה. ויה"ר שיבוא בפו"מ כנ"ל".

\*

כשהספר הגיע לידי הרבי ועיין בו, כתב אלי: "ביגדיל תורה הקרוב כדאי שיכתב ע"ד ספר זה הערכה ושקו"ט כו'. אינו מוזכר (בהמבוא) ע"ד כו"כ עלים להל' סוכה(?) – פנים ומסביב שאפילו אינו ודאי וכו' – כדאי להזכירו".

כוונת הדברים, שבמבוא דן אודות ההשלמות שנכתבו לשלחן ערוך רבנו הזקן. וע"ז העיר שכדאי להזכיר גם את ההשלמות להל' סוכה, שנדפסו בהוספות לפס"ד ועוד.

ובאשר להערכה ושקו"ט, מסרתי הדבר להרה"ת ר' דוד שי' אולידורט, שכתב דברי הערכה ושקו"ט בדבריו, ונדפסו בקובץ יגדיל תורה חוברת סא סימן קה. וגם הר"י שי' מונדשיין בעצמו כתב כמה השלמות, ונדפסו שם סימן קו.

\*

כעבור שנה, בשנת תשמ"ה, נדפסה הוצאה חדשה של סדרת שלחן ערוך רבינו הזקן. בסוף החלק הששי, הוספתי את רשימת הדפוסים, ורשימת הספרים המבארים דברי רבינו הזקן, שערכת על פי ספרו הנ"ל.

## פרק ה

### ספרי תולדות, סיפורים ומקורותיהם

#### (א) לקוטי רשימות ומעשיות

כבר משחר נעוריו הי' יהושע קורא סיפורים בשקיקה, וביניהם גם את ה"שיחות לנוער", שהשיג אצל שכן.

הוא לא קרא זאת רק בשביל לבלות וליהנות, כי אם גם כדי לדלות מתוכו פרטים בתולדות היהודים. כעבור איזה שנים, בתשרי תשכ"ו, הציע אל הרב חדקוב, מזכירו של הרבי, באיזה אופן אפשר לשפר את עריכת העיתון הזה לילדים (ראה תשורה תשס"ח ע' 19).

כשגדל, לא הסתפק בזה, אלא הי' קורא את ספרי הספורים של זקני חב"ד, ואחר כך הי' בא לבקרים, כדי לברר כל פרט שבסיפורים שפרסמו.

גם בזה לא הסתפק, אלא הי' מחפש באוצרות כתבי היד, שמא ימצא סיפורי חסידים ממקור ראשון, שנכתבו בדורות הראשונים, ועדיין לא נדפסו.

\*

אחרי חתונתו, בראשית שנת תשכ"ט, הוא למד כמה שנים בכולל אברכים, בנחלת הר חב"ד. אמנם גם שם לא שקט על שמריו. וכשהצליח לעלות על רשימות סיפורים בכתבי-יד, ליקט את הסיפורים האלה, והעתיקם במכונת כתיבה, הוסיף להם הערות וציונים ומפתחות, והדפיס מהם קונטרס "לקוטי רשימות ומעשיות".

וכך כתב אל ר' חיים ליברמן (כ"ח מר"ח תשל"ד): "הריני לכתוב לכב' ספור מעשה מרשימות המשולח ר' יחיאל היילפרין ... העתקתי לפני זמן ביכעל סיפורים שרשם חסיד הצ"צ בחיי הצ"צ, ואי"ה אתן לכב' העתקה בבקורו באה"ק בקרוב".

כאשר ערך את הספר "מגדל עז" בשנים תשל"ט-מ, כמובא לעיל, כלל בספר הזה גם מדור "שער המעשה", שכולל כ-130 עמודים של סיפורים מתוך כתבי יד, בצירוף מפתח שמות.

כיון שעסק במחקר הזה, סלד ביותר מסיפורים ואגדות לא מבוססים, עד שבנה לעצמו מפעל חיים של **הבדלה** בין סיפורים חסידיים ממקורות מהימנים, לבין סיפורת ואגדות בלתי מבוססות. כל זאת על ידי בירור כל סיפור חסידי לפי כל מקורותיו וגלגוליו.

בסופו של דבר פרסם (באתר "שטורעם", בשנים תשס"ו-תשע"ג) סדרה של שבעים וארבע מאמרים – בשם "סיפורים וגלגוליהם". ואחר כך בבלוג שפתח, בשם "אמת – אמת מארץ תצמח". וכל זה – כדי להבדיל בין סיפורים משובשים לבין סיפורים מדויקים.

#### (ב) בית רבי

גדול בעלי המסורה בסיפורי חסידים, ובתולדות רבותינו אדמו"רי חב"ד, הי' ה"ר חיים מאיר היילמן, בספרו "בית רבי", שהדפיס בשנת תרס"ב.

בנוסף לכל הפרטים ההסטוריים והסיפורים שמספר בספרו זה, הוא מזכיר לפעמים בספרו: "כידוע המעשה בזה", מבלי לפרט את פרטי הסיפור.

הר"י מונדשיין לא אז מחבב ספר זה. התאמץ ובדק כל פרט שבספר הזה לפי המון מקורות, וערך ממנו ספר עב כרס, לציון למקורות הסיפורים שאצלו, ולהשלים את כל הסיפורים שהוא מזכיר ברמז, ולברר על פי המסמכים שהגיעו לידינו את כל הפרטים שכותב אודות רבותינו.

יהושע השקיע המון בעבודה הזאת, במשך עשרות שנים, אלא שלא הספיק לסיימו ולמסרו לדפוס.

\*

כבר בשנת תשנ"ב הקדיש כרך שלם של קובץ "בכרם חב"ד" שבעריכתו, חלק ד, על מסמכי מאסר וגאולת רבינו הזקן.

בשנת תשנ"ג חזר לעבוד על ה"בית רבי", כפי שכתב לי אז (כ"ז ניסן תשנ"ג): אני עובד על ה"בית-רבי".

שאלתיו מה הם פרטי תכנית עריכת הספר, והשיבני (ער"ח סיון תשנ"ג): "בדבר המהדורה החדשה: פענות הרמיזות "אחד מנכדי רבינו סיפר" וכד', דהיינו מיהו נכד זה ומתי סיפר. ואם בדפוס נתקצרו הדברים – יובאו בשלימותם. עשרות פעמים "ויש בזה סיפור ארוך ואכמ"ל" או "הדברים ידועים ואכמ"ל" – אך לא כל מה שהיה ידוע בזמנו מפורסם גם היום, וצריכים למצוא ולבאר. אח"כ יש לתקן הדברים שהוא שגה בהם ... ולהוסיף פרטים ... וכן דברים שנתחדשו מאז, הן מאגרות קודש חדשות והן בפירושים שנתחדשו".

עוד כתב אל הר"א שי' מטוסוב (יו אדר תשנ"ד): "מאחר ואני עוסק בההדרת הס' בית-רבי, ושם יש פרק על רבותיו וחבריו של אדמו"ר הזקן, ומציין לכמה מקומות שמובאים מספרי חבריו בדא"ח. וכמובן שעתה יכולים אנו להוסיף עליהם כהנה וכהנה, ואכן הוספתי ע"פ ספרי המפתחות, בעיקר לספרי הצמח צדק, אך גם בספרי אדמו"ר האמצעי (כגון שמביא בתורת חיים דבר בשם הרה"ק רי"מ מזלוטשוב), וכן לפי המפתחות ל'פלא הרמוני'. וגם הוספתי משמות צדיקים שאינם מובאים כלל אצל הבית-רבי, כגון הרבי מלובלין שמובא באור התורה בראשית (הרה"צ מלאנצוט)".

ואודות הכמות של הספר הזה כתב לי (ט' טבת תשנ"ד): "בדבר ה'בית רבי', אכן הכרך הראשון יהי' לאדמו"ר הזקן, והכרך השני לאדמו"ר האמצעי והצמח צדק. אבל כמובן ששני החלקים יודפסו בעזרתו ית' יחדיו. ולכן אני מתיר לעצמי לעבוד על החלק השני, אף שהחלק הראשון עדיין אינו גמור לחלוטין".

## ג) עזרה וזירוז לפרויקט

לשם כך ביקשני לצלם עבורו כמה רשימות שבספריה, ואח"כ אישר לי את קבלתם (י' סיון תשנ"ג): "בשמחה ובעונג ובתודה הריני לאשר קבלת תצלומי שני כת"י תולדות אדמו"ר הזקן".

אמנם צדדי העמודים היו מקוטעים, ובקשני לבדוק ולהשלים כמה שאפשר, וכשהסכמתו כתב לי (יא סיון תשנ"ג): חדוא תקיעא בלבאי מסיטרא דא על נכוונתך להשלים המקומות הקשים לקריאה ... להלן מועתקים המקומות המקוטעים והמסופקים ... ואין בפי מלים להודות לך על רוב הסיוע שאתה מסייעני, ותקוותי שכאשר יוגמר הספר בעזרתו ית' תיהנה ממנו במאד, בכפל כפליים מאשר הטירדה שנגרמה לך בעטיו".

כשראה שהנני מרבה לעזור לו בעבודתו זו, כתב לי (אור לכ"ד אייר תשנ"ד): "בהקדמה אזכירך בתודה כללית על עזרתך וכו'".

\*

כשראיתי שהעבודה אצלו נמשכת מדאי, וכתבתי לו בזה, השיב לי (י' מני"א תשנ"ד): "ומה שאתה כותב אודות ההדרת הבית-רבי ... בכלל, האם – במבט לאחור – הדפסתי כ"כ מעט דברים (כולל: ספרים, קונטרסים, מאמרים והערות)? ... ובפרט אם לוקחים בחשבון שאת רוב עבודתי אני צריך לעשות אחר שעות העבודה, ואין להשוותני עם מי שהוא בעל מלאכה אחת. והוסף על כך שלרשותי אינם עומדים עוזרים למלאכות השחורות, אני הוא הכותב במחשב, ההולך לבית-הדפוס (לברומיידים, פילם, לוחות-פלאטות), המגיה, בעל המפתחות,

לעתים גם מסדר העמודים ... והנה, חפצתי לגמור את הבית-רבי, הגעתי לאמצע פרק כו הגדול והנורא, ונאלצתי לחדול".

הסיבה שלא סיים אז את עריכתו, כי בקיץ תשנ"ד התחיל להתעסק בעריכה הסופית של הספרים "אוצר מנהגי חב"ד" (כמסופר לעיל). ועל זה כתב לי (ה' טבת תשנ"ה): "שוב אתה חוזר לענין הבית-רבי, כאילו זנחתו ואין לי בו ענין, ודחיתו לאחרית הימים. והרי כבר הסברתי לך לא פעם ולא פעמיים, שרק ג' תמוז קטע את עבודתי, ונאלצתי להתמסר לסי' המנהגים שאחרים כבר החלו למשמש בו, ודבר זה הוא גם לי לא לקורת-רוח, אך לא נתנוני השב רוחי, ומדובר על סיומו והדפסתו לג' תמוז (וכאמור לעיל הענין חשאי)".

ושוב התכוון להמשיך בעריכתו, כפי שכתב לי (מוצש"ק תבוא תשנ"ד): "תקוותי שבמשך החורף אעסוק גם בבית-רבי, אם אראה שמנהגי פסח קרובים להיגמר".

למעשה נמשכה העבודה על אוצר מנהגי חב"ד עד שלהי שנת תשנ"ה, שאז כתב לי שוב (ט' אלול תשנ"ה): "הכרך הבא אי"ה מנהגי פסח ... בין לבין אקוה לקדם בהרבה את הבית רבי".

שוב נדחה ה"בית רבי", לטובת "אוצר מנהגי חב"ד", וכפי שכתב אז אל הר"א ש"י מטוסוב (יט אדר תשנ"ו): "הבית-רבי נזנח לטובת אוצר-המנהגים. אע"פ שהוא כמובן מעניין הרבה יותר, אבל הציבור מתעניין יותר במנהגים".

למעשה לא הסתפק באלה, ומזמן לזמן הי' פונה לשטחי מחקר ועריכה נוספים. וכך כתב לי (אור לח"י אלול תשנ"ו): "הבית-רבי תקוע במקומו, שהרי אי אפשר לי לעסוק במנהגים וגם בבית-רבי (ועוד בכמה דברים שנתקעים לי מזמן לזמן, אשר אף שמגוונים את החיים, אבל דוחקים את רגלי העניינים האחרים אשר על הפרק)".

וכעין זה כתב אל הר"א ש"י מטוסוב (כ"ג טבת תשנ"ז): "עריכת הס' בית-רבי תקועה ועומדת, כי נפלתי לעניינים אחרים, אבל לא נואשתי מזה וגם מזה".

כעבור כמה חדשים כתבתי לו שוב (אור לאדר"ח כסלו תשנ"ז): "במה אתה מתעסק בזמן האחרון? רק באוצר מנהגי חב"ד? האם לגמרי עזבת את הבית רבי (שכ"כ הטרתת אותי בו?)".

## ד) המאסר הראשון

בנתיים הלכו ונתגלו עוד ועוד מסמכים הקשורים לאדמו"ר הזקן, אדמו"ר האמצעי ואדמו"ר ה"צמח צדק"

את עיקרי המסמכים הוא כבר פרסם בשנת תשנ"ב, ב"כרם חב"ד" גליון 4. ואחר כך שלחתי לו עוד מסמכים שלא היו בידו אז. ביניהם – חקירות החסידים שנאסרו אז יחד עם כ"ק אדמו"ר הזקן (ברוסית, עם תרגום כללי מתוכן החקירות). הוא ענה לי שבדעתו למסרם לתרגום מדוייק, ולהוציא את הכל בספר נפרד.

חשבתי בתחלה שהנדפס בספר הזה ישנה פרטים רבים בעריכת ה"בית רבי", ועל כך השיב לי (ב' אדי"ש תשנ"ז): "מהמסמכים אודות מאסרי אדמו"ר הזקן לא מצאתי דברים רבים לשלב בבית רבי, אלא רק לתקן על פיהם כמה תאריכים וכמה סיפורים, אבל לכללות הענין (הרקע למחלוקת, פרטי החקירות וכו'), אף שנוסף חומר רב ועצום וחשוב, אבל אין הוא נוגע במישירן לבית רבי".

אמנם הדבר נמשך רב, ורק כעבור 20 שנה, בשנת תשע"ב, הוציא לאור את הספר "המאסר הראשון". וכך נדחה גם סיום עריכת ה"בית רבי".

בהמשך העבודה הזאת כתבתי לו (י"ג מ"ח תשנ"ח): בשעה שפרסמת כרם חב"ד 4 כתבת שתשלים את החקירות של החסידים בפעם אחרת. האם יש מקום לעורר אותך לעשות זאת בפרדס חב"ד?".

והוא השיב לי (יד מ"ח תשנ"ח): "לפני חדשים רבים נתתי את כל התעודות של החקירות לתרגום מפולנית, ושלמתי כ-500 ש"ח. אח"כ השתוויתי עם התרגום הרוסי המהיר ששלחת לי בזמנו, וראיתי שינויים מדהימים. בדיקה נוספת הראתה לי שהמתרגם מפולנית כתב דברים רבים מהרהורי לבו, שאין להם כל קשר עם הכתוב במקור! ובמקרים אחרים טעה המתרגם שתרגם מפולנית לרוסית, וגם המתרגם מרוסית ללקה"ק טעה לפעמים. לכן הוצרכתי לתרגום פולני חדש, ולא מצאתי מתרגם. וככה זה נסחב עד שנשתקע ... בדעתי לפרסם השתא ("ישנת הגר"א") [=כלומר 200 שנה לפטירתו בתקנ"ח] את כל העסק מחדש בספר בפני עצמו".

על כך השבתי לו (באותו יום): "האם הבנתי נכון שמאסר וגאולת אדה"ז יודפס במלאת מאתיים לתקנ"ט, ובית רבי במלאת מאה לתרס"ב?!" – כלומר מאה שנה מההוצאה הראשונה של בית רבי בשנת תרס"ב].

והוא השיב לי (טז מ"ח תשנ"ח): אתה מקנייני אודות תקנ"ט, אבל תקוותי שיודפס בתשנ"ח. ואם אשליך מדעתי את המנהגים, הרי שבעז"ה יוגמר הבית-רבי לפני תשס"ב".

במשך החורף מסר שוב את החקירות לתרגום חדש, ועל התוצאות כתב לי (כז אדר תשנ"ח): "המתרגם הי' אמור גם להשוות עם התרגום הרוסי ולציין שינויים משמעותיים, אקוה שכך עשה. עכ"פ, עלי להשוות עם התרגום הפולני הקודם שלא הי' מוצלח, ועם התרגום הרוסי הקצר ששלחתי לי פעם, ולבדוק את המקומות המשובטים, לראות איזה תרגום טעה (זאת ע"י ידיד שיכול לבדוק אבל לא לתרגם). ואם גם בפעם זו התרגום כושל, הרי ששוב לא אחפש מתרגם אחר, ואדפיס בשיבושים קלים וי"שר ההיסטוריה" יסלח לי. גם נתתי לו לתרגם מסמכים מרוסית שהגיעוני, ובהם המסירה דוידז (כמדומני לא בשלימותה)".

למעשה לא הסתפק בזה, ובסופו של דבר כתב לי (י' שבט תשע"א): "ואני התייסרתי במשך זמן ארוך עם שבעה מתרגמים מפולנית ומרוסית עד שבירכתי על המוגמר". וכך נדפס בסופו של דבר בשנת תשע"ב.

### ה) עידודים לפרויקט

נחזור לשנת תשנ"ח, שהשנה חלפה ועברה, והספר "בית רבי" עדיין לא הושלם. לרוב תשוקתי שיצליח לברך על המוגמר, הייתי מזרזו מפעם לפעם בדברי עידוד וכיו"ב. עד אשר כתב לי (מוצאי יום הקדוש תשנ"ט): "אם יהי' עמדי אגמור המהדורה החדשה של המאסר והגאולה. אבל הבית-רבי – אין סיכוי (אא"כ נאמר שלרגל ה"יובל" דאדה"ז יצא רק החלק דאדה"ז)".

כלומר, שהתקוה היא שלקראת י"ט כסלו תשנ"ט – מאתיים שנה לגאולת אדמו"ר הזקן ביי"ט כסלו תקנ"ט, יסיים את עריכת והו"ל של ספר המאסר והגאולה, אבל אין סיכוי שיסיים עד אז את ה"בית רבי".

השבתי לו בשאלה (באותו לילה): "האם יש מקום להדפיס את הבית-רבי לאדמו"ר הזקן, עם נספח, שהוא ספר בפני עצמו, והוא מסמכי המאסר והגאולה?! לדעתי השידוך מתאים מאד, מה דעתך?".

כשראיתי שהגיע י"ט כסלו תשנ"ט, 200 שנה לגאולה, ועדיין לא נושענו, כתבתי לו שוב: "מה אתך? עזבת הכל? הסיבה שפשוט נשבר לך מזה?".

והוא השיב לי: "לא נשבר לי, אלא שאני דוחה מיום ליום. והמדובר הן בבית-רבי והן במסמכי המאסר והגאולה".

שוב כתבתי לו: "תרשה לי לשאול: אתה דוחה מיום ליום כי אתה עסוק בדברים חשובים יותר, או רשלנות?".

והשיבני: "הבית-רבי: אני יצאתי מן הענין לחלוטין, ואני זקוק לכח נפשי כדי לשוב ולהכנס אליו. דהיינו החלטה נחושה. ולשם כך עלי לפנות עצמי מכל שאר העניינים, בין השאר: ענייני המאסר והגאולה ... ולשם כך עלי לגמור אתם ... דהיינו האדם השלישי שלפניו אני צריך להביא את שני התרגומים מפולנית, ולהכריע ביניהם".

שוב סיכמתי לפניו את המצב באותו יום: "למעשה רואה אני שאני יכול לצרף את שני הנ"ל לאנציקלופדיא לרבני חב"ד, ששלשתם יחד מצפים לפנסיה; אם אמנם יהי לך אז את המרץ של אהל רח"ל" [=היינו כמו ר' חיים ליברמן, שבסוף ימיו, אחרי שיצא לפנסיה, ליקט את מאמריו שכתב במשך שנות חייו, לשלושת כרכי "אהל רח"ל"]".

והוא השיב לי: "מעניין שאתה נוקט באהל רח"ל כדוגמה ... אילו היו עומדים לימיני עוזרים נאמנים, כפי שהיו לו (נבדלח"ט) היו העניינים מתקדמים יותר טוב. וביתי מלא ועמוס בניירות ופתקאות מכל הסוגים, וגם זה מעכב בעד כל התוכניות, כי קודם לכל עניין עלי להשליט סדר בניירות ולמצוא שם את ההוספות הנוגעות ל: בית-רבי, המאסר והגאולה, אנציקלופדיא לרבני חב"ד. ואין שם פתקאות לבד, אלא הכל מעורב עם כל החוברות מכל המינים והסוגים, מכתבים, פאשקווילים וכו' וכו'".

ניסיתי לעודד אותו מכיוון שונה: "נמצא כאן בנד, שאני במקומך הייתי מביא אותו לארץ ומעמיס עליו את העבודה הזאת".

והוא השיב לי: "הוא כבר במוסקבא ... וגם משם הוא לא יסכים לבוא ולהחליף עבודה מעניינת בעבודה משעממת".

בזה לא הסתפקתי, וכעבור חודשיים כתבתי לו (ח"י שבט תשנ"ט): "שוב חוזר אני לעבודותיך. איך שתסדר את המהדו"ב של מגדל עז [=שחשב אז להוציאו לאור בשנית, עם תיקונים והוספות], ואיך שתזניח את האציקלופדיא לרבנים, מכל מקום, הזנחת הבית רבי ומסמכי המאסר מכאיב יותר, בפרט ששנת המאיתם חולפת ועוברת בשקט, יום אחר יום".

כעבור חודש כתבתי לו שוב (כ' אדר תשנ"ט): "קשה לי לומר אם אני יודע "כרם" [=כרם חב"ד, שערך והו"ל בשנים תשמ"ז-תשנ"ב, כדלקמן] ו"אנציקלופדיה" מי קודם למי, אבל מכל מקום נראה לי ששניהם יאחרו את הבית רבי ואת חקירת החסידים, ששניהם היו אמורים לצאת לי"ט כסלו של שנת המאתיים, ואפילו אינך חולם אודותם".

והוא השיב לי: "פשיטא שאני "חולם" אודותם, והשאלה היא האם זה מסוג "חלמא טבא", או מסוג "סיוטי לילה". ועוד חלום יש לי בימים אלו, לעשות מעט סדר בארגזים ובערימות, דהיינו לעבור על הכל ולמיין באופן גס".

סוף סוף התחיל לסדר את ה"בית רבי", וגם הותחל הדיון בינינו, באיזה אופן כדאי להקליד את החומר. וכך הוא כתב לי (ער"ח ניסן תשנ"ט): "החומר של בית-רבי נכתב אצלי ב"איינשטיין" [=תוכנת מעבד תמלילים], והעברתיו ל"ווארד" ... והבעי היא שיש בחומר שני סוגי הערות: הערותיו של הבית-רבי עצמו (שהן מסומנות באותיות), והערות המהדיר (המסומנות בספרות). והשאלה: האם ה"ווארד" מספיק חכם כדי לסדר שני סוגי הערות זה תחת זה".

והשבתי: "אין עצה ואין תבונה נגד אוטומטיותו של "ווארד", אין שום דרך לעשות שני סוגי הערות בדרך אוטומטית, רק בדרך ידנית ... ותהי נאלץ למסור אותה למומחה".

ועל כך השיב: "מקובלני ממומחים, שבתוכנת ווארד זה אכן מסובך, אבל בתוכנות אחרות (הנועדות לכך) זה מסתדר אוטומאטי כמעט לחלוטין, עכ"פ לא ידני".

ושוב פירט את תוכניות עריכת הבית-רבי (יא ניסן תשנ"ט): "התוכנית שלי היא שהבית רבי הוא ה"פנים" והעיקר, וכל השאר טפל לו, כגון: סיפורים שהוא מרמז בלשון "והמעשה ידוע ואכ"מ", "ושמעתי מעשה ואכ"מ" – כל אלו אני מכניס בהערה על העמוד. אם זה ארוך מדי,

וגם אינו נוגע כל כך (כגון רשימת מהרי"צ הנדפסת ביגדיל תורה ע"ד הבעש"ט והס"מ, שזה נרמז קצת בבית-רבני), אני רושם בהערה: "ראה בנספחים", ואז בנספחים שבסוף הספר יהיה כתוב: שייך לעמ' פלוני הע' פלונית, ויודפס הענין ההוא. על הדף יבואו גם הבהרות לדברי הבית-רבי (אחד מנכדי רבינו סיפר", ואני מבאר שהכוונה להקאפוסטער, שסיפר זאת בסעודה פלונית, ע"פ כת"י פלוני. כשהוא מביא את צאצאי רבותינו הקדושים, אני מוסיף פרטים ביוגרפיים קצרים, ואם מזכיר את החתנים, אני מנסה להוסיף את שמות הבנות-נשותיהם (ועד"ז את שמות הכלות) ... במדור מאסר אדמו"ר הזקן, יתוספו רק התאריכים המדוייקים יותר, ואולי יבוא תצלום מסמך בתור אילוסטרציה גרידא, ולא בתור מסמך. וכשהוא מזכיר כמה שאלות מהחקירה, אני אפרט בקשר לאותן שאלות (אם היו או אם לא היו), ואכתוב שמענה אדמו"ר הזקן לשאלות נדפס בכרס חב"ד ובאגרות קודש. ובמאסר אדמו"ר האמצעי אוסיף את המורס מספרך, דהיינו על מה ולמה נאסר, מה האמת במה שהבית-רבי מספר שהמלשין הוסיף אות ק' (מאה) וכד', וכן תאריכי המאסר והגאולה".

כך נמשכה עבודת העריכה והסידור לאטה, אלא שמעולם לא הספיק לסיימה ולהכינה לדפוס.

\*

הוא אפילו הכין מבוא, שכולל גם פרקי תולדות חייו של מחבר ה"בית רבי" מוה"ר חיים מאיר היילמן. כבר בתחלת שנת תשנ"ד בקשני לברר אצל משפחת המחבר פרטים אודותיו, והשבתי לו (אור לט"ז כסלו תשנ"ד): "דנתי אז עם נכדת בעל הבית רבי, ונראה לי שאין מה לקוות מידיעותיה".

עוד כתבתי לו (י"ג טבת תשנ"ד): "שאלתני כמה פעמים על בעמח"ס הבית רבי, והנה ראיתי קול קורא של אד"ש תרפ"ו, שבו מודיעים על הו"ל של ה"שמן המאור" של אדמו"ר מוהרש"נ מבא"ב, ועה"ח ... הרח"מ הילמאן (מחבר ספר "בית רבי")."

כשהגיע י"ט כסלו תשס"ב, במלאת מאה שנה להדפסתו הראשונה של הספר בית רבי (ברדיטשוב תרס"ב), והספר עדיין אינו מוכן לדפוס; מסר אז את פרקי תולדות המחבר להדפיסו ב"כפר חב"ד" (גליון 1020 ע' 40 ואילך).

כעבור מספר שנים כתבתי לו (כ"ח אלול תש"ע): "במקום לשאול אותך אודות בית רבי, אשאל אצלך אודות מחברו: בארכיון המכתבים מרוסיה, יש מכתב [=שנדפס אז באגרות קודש אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע חט"ז אגרת ה'יתתקיא, מכ"ח תמוז תרפ"ח, אל מוהר"ר חיים מאיר, אודות הנסיעה ממדינתו עם בני ביתו]. האם נראה לך שהוא אל מחבר בית רבי? כמדומה שלהשערתך הוא נפטר חצי שנה קודם".

והשיב לי: "אני כתבתי בכפר חב"ד שהוא נפטר ב"ג חשוון, כנראה תרפ"ח. כרגע איני זוכר אפילו מניין לקחתי התאריך י"ג חשוון. איך שיהיה, כתבתי "כנראה תרפ"ח", וגם זה איני זוכר על סמך מה. ואולי תרפ"ט ואולי תר"צ ואולי תרצ"א? איני יודע. מבחינת העניין מתאים שהמכתב יהי אל הבי"ר שכנראה חשב לנסוע שוב לארה"ב, וגם בפעם הראשונה כמדומני נסע ללא ב"ב. בפועל כנראה נסעו ב"ב והוא לא".

## (ו) תולדות אדמו"ר הזקן

במשך השנים הגיעו לידי עוד הרבה מסמכים, וערך על פיהם את הספרים:

מסע ברדיטשוב (תש"ע).

המסע האחרון (תשע"א).

המאסר הראשון (תשע"ב).



עוד התחיל לעבוד על ספרו "המאסר השני", אלא שלא הספיק לסיימו. וכך כתב לי (אור לייט כסלו תשע"ב): "עיקר החידוש בס' המאסר השני, יהיו המסמכים של אביגדור, אשר אחד מהם הבאתי ב'מסע האחרון', דהיינו ה"נבואה" שלו, אלא שעדיין לא קיבלתי את המסמכים הללו ועדיין איני יודע מה צפוי. ובכלל עדיין לא התחלתי לחשוב על ענייני המאסר השני".

בדעתו היתה לסיים עתה גם את ספר "בית רבי", אלא שלא אסתייע מילתא ונטרפה השעה.

## פרק ו

### אנציקלופדיה לרבני חב"ד

#### (א) תחלת העבודה בשנת תשל"ו-ז

בכ' מנחם אב תשל"ו מינה אותי הרבי לעורך הקובץ התורני "יגדיל תורה" – ילקוט חידושי רבותינו ותלמידיהם בנגלה וכו'.

לצורך זה נמסרו אז לידי כמה כרכי כת"י תשובות של אדמו"ר הצמח צדק ותלמידיו, אשר נאספו ונכרכו על ידי רבה של ליובאוויטש (בין השנים תקצ"ג-תר"ב) – הגאון החסיד רבי ישכר בער הורביץ.

היושע בילה אז בביתי ימים ולילות, כדי לשאוב מתוך כתבי-יד אלה פרטים הקשורים לרבני חב"ד, שהתחיל אז לעבוד עליו.

לימים הוא כתב לי אודות רשימה זו שהכין אז בביתי (יג אייר תשנ"ז): "אני רשמתי את שמות הרבנים, ולא הי' איכפת לי כלל חשיבות התשובות, גם אם היתה שם תשובה בגוכת"ק אדמו"ר הזקן לא הייתי רושם אותה, היות ואין בזה חידוש לענין הרבנים".

במשך השנים ערך ארכיון תיקים של רבני חב"ד במשך הדורות, לכל רב הקדיש תיק, שבו כל המקורות שמצא אודותיו במסמכים, עיתוני התקופה, תשובות וסיפורים.

הוא גם מסר לי אז תצלום רשימת רבני חב"ד – שהכין עבור האנציקלופדיה הזאת, וביקש שאשלח לו כל פיסת מידע אודותם שאפגוש במשך עבודתי.

השתמשתי רבות ברשימה זו, וכשהוצרכתי לברר פרטים אודות איזשהו רב הייתי מבקשו שיבדוק בתיק של הרב הזה, והי' כותב לי יותר פרטים וציונים. גם אני הייתי כותב לו תמיד השלמות אודות רבנים, שפגשתי בהמשך עבודתי, כנוכח במכתב שכתב לי אז (ט' סיון תשל"ז): "נראה שעיקר התועלת עבורי תהי' לעת עתה לאנציקלופדי' לרבני חב"ד, אשר כבר נעזרה רבות מביכלאך ר' ישכר בער הורביץ, ובנדון זה אולי אוכל גם אני לעזור לך לפרקים, דהיינו שאם תיתקל בשם מסויים שלא עמדת על פשרו, יתכן ואצלי נסמן משהו על אותו אדם".

על תוכנית העבודה הזאת כתב אל ר' חיים ליברמן (י"ב כסלו תשל"ט): "הגשתי בקשה לקבלת סיוע מהקרן זכרון לשם הכנת אנציקלופדיה לרבני חב"ד".

שוב כתב לו (י"א תשרי תשמ"א): "כל מה ששאלתי ממנו על דבר רבני אני"ש לא פג זמנם, וכל מה שימצא ויודיעני אהי' אסיר תודה".

כך עסק בזה במשך כל השנים, כאשר התפנה מעבודות אחרות שעליו.

תמיד זרזתי אותו על סיום העבודה והו"ל האנציקלופדיה, והצעתי עצמי לעזור לו בזה (כ"ג מנ"א תשד"מ): "האם הי' בא אצלך בחשבון שתשלח לידי כל החומר שבידך על הרבנים, אני אערוך את זה סופית מכל המקורות שבידך ושבמקורות אחרים, ויצא על ידי שנינו ביחד?".

והוא השיב לי (ו' אלול תשד"מ): "בענין האנציקלופדיה לרבנים, כמובן שאהי' מאושר אם גם אתה תעבור על כל החומר ותוסיף ותעיר וכו' ... ומני ומנך תסתיים שמעתתא דא. אך אצלי החומר רחוק מלהיות מוכן לעריכה, כגון פתקאות להעתיק מספר פלוני, או מכת"י פלוני ... אך תקוותי שבקרוב (במושגים שלי) אשליט סדר במה שיש לי".

במשך כל השנים הבאות חיפש ובדק והוסיף ציונים ומראי מקומות לאנציקלופדיא הזאת, וכל פעם שרצה לכתוב על איזשהו רב, הוא בנה זאת על הציונים האלה. גם כשהוצרכתי לברר ולכתוב אודות איזשהו רב חב"די, הייתי מבקשו והי' כותב לי מהציונים הרשומים אצלו, ועל פיהם הייתי משלים.

אמנם מעולם לא הספיק להשלים הרשימה, ולקרום עור וגידים לרשימת ציונים ותצלומים אלה. על כך היינו מתכתבים בעשרות השנים הבאות, כדלקמן.

### (ב) תקופת תשמ"ה-ה

אחרי שסיים את העבודות שהוטלו עליו במשך השנים תשי"מ-תשד"מ (כדלעיל ס"ה), חזר לעבודה זו, וכך כתב לי אז (כ' טבת תשמ"ה): "בדבר האנציקלופדיה לרבנים, כמדומני שהודעתך לאחרונה כי אני מקדיש עתה זמן רב יותר לפרוייקט זה, ולשם [זה] אני עובר על עתונים משנים עברו, וזו עבודה מפרכת, אך היא חיונית לשם קבלת מידע על רבנים גדולים שאינם שגורים בפינו".

ושוב הודיע (כ"ד ניסן תשמ"ה): "רצוני בעז"ה לעבור על מאות רבות של כרכי עתונים, שבהם חומר שלא יסולא בפז (אפילו על רבנים מחסידי אדמו"ר האמצעי והצמח צדק שלא שמענו עליהם מעולם)".

סוף דבר כתב לי (כ"ד שבט תשמ"ז): "בדבר ספר רבני חב"ד ... אם תשאל מתי יהי' האות הזה, אוכל לבשרך, בתקופה האחרונה אני הולך ומשלים יותר ויותר סדר בניירות. קניתי מאות רבות של תיקים שיעזרוני בכך, רתמתי גם את המחשב לעבודה זו, ויש תקוה לאחריתי ... דעתי ליקח חופש מעבודתי באוניברסיטה, ולסדר את כל הניירות והספרים באופן סופי, ולהתוות את עתידי. יש לי גם מחשבות לצמצם את היקף עבודתי בספרי' הנ"ל ולהתמסר לעבודות הנמצאות כבר שנים רבות על שלחני ובראשי ... אז אדע בעזרתו ית' היכן אני עומד".

ועל זה השבתיו (כ"ז שבט תשמ"ז): "אשמח לעזור, לאחר שיהי' מוכן אצלך".

שוב כתבתי לו (כ' מני"א תשמ"ח): "נפלאתי לקרוא אצלך שאין רשומים אצלך פרטי תאריכים אצל כל רב, וכי איך אפשר לפרסם אנציקלופדיה לרבני חב"ד מבלי פרטים אלו. ועד היום איני יודע מה מכילה הרשימה שלך, וכל הבקשות שלי שתשלח לי את מה שיש לך, ואשלים עליהם פרטים כיו"ב - מדי עברי ועיוני בהם מזמן לזמן, מבלי טרחה יתירה, תמיד נמצאת אצלך סיבה מספקת להשתמט מזה, ויצאה הרשימה מופסדת".

והוא השיב לי (בדרי"ח אלול תשמ"ח): "בעזה"י"ת התחלתי לעשות סדר ברשימות הרבני שלי, ויש לי מאות רבות מאד, והכל עוד לפני שעברתי על היגדיל תורה". אמנם גם אז לא סיים מלאכה גדולה זו.

### (ג) תקופת תשנ"ג-ג

גם בשנים הבאות לא עזבתיו בנושא זה, ויחד עם זאת התלוננתי לפניו על העיכוב בסיום העריכה. ועל כך השיבני פעם בפרטיות (מוצש"ק חקת תשנ"ג): "אודות האנציקלופדיה לרבני חב"ד, שאלתני יותר מפעם אחת, וברוב הפעמים ודאי השבתך. אין אצלי אפילו ערך אחד גמור. והחומר מצטבר מיום ליום. וישנם דברים יסודיים שעדיין לא השלמתים. וכגון שילוב כל המידע הגנוז בכרכי היגדיל תורה לחוד, מאגר המידע שלה (שהרי אני יודע שהיגדיל תורה לא יברח). נמצאים אצלי מאות תיקים מסודרים לפי א"ב, אבל בתוך אותם תיקים אין כל סדר, ורק פתקאות וצילומים וכו'. לבד מכך יש לי קופסאות עמוסות בחומר

שצריכים למיין אותם לפי הא"ב להכניסו לתיקים הני"ל (וגם אז זה חומר נוסף בלתי-מעובד). כמדומני כתבתי לך שאני עובד על כרכי העתונות העברית של המאה שעברה (הכרמל, הלבנון, המגיד, המליץ, הצפירה) שיש בהם דברים אשר לא יסולאו בפז, לא רק על רבנים מאותה תקופה, אלא גם על רבני התקופות הקודמות, דהיינו כשמספרים על צאצאיהם מספרים אגב כך גם על דור האבות, או שמספרים על עיר פלונית ואגב כך על רבניה, או שמספרים על הרב החדש שנתמנה על מקום הרב הזקן וכו'. ועשיתי בזה הפסקה רבתי, ודרושים לי כמה חדשים של חופש כדי לעבור הכרכים שעדיין לא הספקתי. ואז אדע כי עבודת איסוף החומר נגמרה כמעט כולה, כי ישנם כו"כ ספרי קהלות שחשבתי לעבור אליהם ... לסיכום: זה פרוייקט שלא הזנחתי אף לא ליום אחד, אבל הוא רחוק מן הגמר, ולא אוכל לגמור אפילו ערך אחד כל עוד לא גמרתי לאסוף ... דבר ברור לסיכום: מאוד הייתי רוצה להיות כבר אחר גמר האיסור והעיבוד, אולם אינני מוכן להשלוח את עצמי שזה יהי בשנת תשנ"ג, והלוואי ובשנת תשנ"ד יגמר לבד האיסוף מהעתונות".

שוב המשכתי לעודדו על סיום עריכת שלושת הפרויקטים הגדולים של מפעלי חייו, הרי הם: (א) אנציקלופדיה לרבני חב"ד, (ב) בית רבי, (ג) אוצר מנהגי חב"ד. וכך כתבתי לו באחד המכתבים (י' מני"א תשנ"ד): "ועדיין חושב אני שבית רבי דומה יותר לאנציקלופדיה לרבנים, לליקוט מנהגים, לכרם חב"ד וכיו"ב, שאם בכלל, אז מי יודע מתי. וצערי הוא, שאדם חס על מעשה ידיו, וה"קצת" שהשקעתי, מספיק שאחכה ליציאתו לאור עולם".

בחורף תשנ"ז עסקתי בעריכת כרך המפתחות לסדרת "צמח צדק", ובו גם מפתח אנשים – "הרבנים השואלים", ו"גדולי התורה שבדור", ומסרתי את הרשימה בפרסום ב"פרדס חב"ד" (גליון 2, ע' 79 ואילך).

הרביתי להתכתב אתו בתוכן הרשימה, וכתבתי לו (אור ליי"ג ניסן): "אילו היית עורך רשימה מסודרת מהכרטיסים שלך, והיית שולח לי העתק, הנה מזמן לזמן הייתי משתמש בה, והייתי מעיר בה, והיי נבנה הבנין לאט לאט, גם על ידי ההתכתבות וכו'. לעת עתה יש לי רק רשימת הערים, 8 עמודים ... וכל פעם שאני פוגש משהו חדש, איני יודע אם יש בזה מהחידוש".

ולמחרת השיבני: "רשימה מסודרת מהכרטיסים שלי היא היא הרשימה שבידך, שמאז לא נתעדנו הכרטיסים במאומה (דהיינו שלא נוספו כרטיסים חדשים, אלא רק אם מצאתי חומר נוסף על רב שיש לו כבר תיק (תיק וכרטיס היינו הך) אזי אני משליך את הדבר החדש לתוך התיק). בנוסף לכך יש לי ערימות וקופסאות מלאות חומר בלתי ממוין, ובנוסף לכך יש לי חומר ממויין לפי א"ב של שמות עריך שלשם אני משליך חומר מעתונים ישנים אודות אותן עריך שיש להן שייכות לחב"ד. וא"כ זה הוא רק כללי, דהיינו כל הערים שבאות אלף נמצאות כולו כאחד ללא סידור פנימי. אך חומר רב ועצום מן העתונים עדיין לא זכה להיכנס אפילו לא"ב כללי זה. ולחומר שמהעתונים אני מייחס חשיבות רבה ועצומה, שיש שם ידיעות על רבנים וחסידים שלא שמענו עליהם ממקום אחר ... ואיך אוכל להתעלם מהם? בנוסף לכך יש לי תיקים של חסידים ... ומה מונע ממך לרשום ולציין כל מה שאתה מוצא, בקיצור וברמז עכ"פ, ותמיד אוכל לכתוב לך אם ומה שנמצא אצלי ע"ד פב"פ וכו'".

שלחתי לו את הרשימה שהכנתי, והשיב (ז' אייר תשנ"ז): "היום הגיעני מאמרך על אדמו"ר הצמח צדק ובני דורו, הקדשתי לו כו"כ שעות". ואח"כ המשיך להעיר הערות רבות לתוכנו.

המשכתי לעוררו ולעודדו בכל הזדמנות. פעם כתב לי בפקס אודות עיסוקו במבוא לספר שארית ישראל, והשבתי לו (בדר"ח אד"ש תשנ"ז): "מקוה אני שתחזור לכרם חב"ד כפשוטו וכמשמעו, דהיינו בית רבי ואנציקלופדיה לרבני חב"ד".

למחרת השיב לי (בפקס): "בית רבי אינו מש מזכרוני, ואני מוסיף עליו צעטליך מפעם לפעם. האנציקלופדיה לרבנים, אע"פ שגם לשם אני זורק צעטליך, אבל איני מאמין שאעשה זאת ביום מן הימים, בעיקר בגלל שנוכחתי לדעת עד כמה רב וחשוב החומר הטמון בעתונות

הישנה, ועד כמה לא נראה לי שאצליח לעבור עליו, אע"פ שכבר עברתי על עשרות שנים (שלא כסדרן) ב"המגיד", "המליץ" ו"הצפירה". מהעתונות הנ"ל למדתי עד כמה שאנחנו לא יודעים את גודלה של אי ידיעתנו את דברי הימים של הדורות הסמוכים לנו".

ועל זה השבתי לו (באותו יום): "אני לתומי רואה באנציקלופדיא לרבנים פעולה יותר חשובה מהרבה דברים אחרים שאתה עושה, ולו היית שומע לי לפרסם פנימים בהמשכים במדור המיוחד שלך [בפרדס חב"ד], ואז תוכל לאמר כרמי שלי נטרתי, ובוזה תעשה נר זכרון לאותם ישיני עפר הנשכחים, וזה יהי לתועלת מעשית לכמה וכמה".

שוב כתבתי לו (שושן פורים תשנ"ז): חזקה לתעמולה שאינה חוזרת ריקס, ועל סמך זה ממשיך אני להטריד בענין האנציקלופדיא, שכבר הרביתי לכתוב בו, וכל התנצליותיך לא יועילו לעומת התועלת הגדולה".

והוא השיב לי (למחרת): "עכ"פ תעמולתך לא הזיזה אותי מדעתי, ואיני חושב שעתה הוא הזמן המתאים שאקדיש כמה שנים לגמור איסור החומר ועיבודו".

ואני השבתי לו (באותו יום): "בכל [אופן] אקוה שסוכ"ס תראה שעתידך הוא בשמירת "כרם חב"ד" ו"פרדס חב"ד", שהוא כולל את בית רבי ואנציקלופדיה וכיו"ב, ולא תאמר שיש מחר לאחר זמן".

פעם כתב לי בפקס, בענין צדדי (יט תמוז תשנ"ז): "נראה לי שטוב עשיתי ששמעתי לעצתך". ועל זה השבתי לו (באותו יום): "טוב עשית ששמעת לעצתי. ועוד יותר תעשה אם תשמע לעצתי בענין בית רבי ואנציקלופדיא לרבני חב"ד".

אף פעם לא נחתי מהנושא, שהכאיבה לי הסחבת הזאת ביותר. פעם כתבתי לו (ד' שבט תשנ"ט): "עדיין כואב לי נושא האנציקלופדיא לרבני חב"ד, ואדם חס [על] מעשה ידיו, והעצה היא לפתוח מדור בכפר חב"ד, לכתוב כל שבוע על איזה רבנים שחל היארציית שלהם בשבוע הזה ... וכך יתנהלו הדברים לאטם, וסוף הכבוד לבוא, מבלי שתכרע תחת עומס העבודה".

והוא השיב לי: "בביקורך הבא באה"ק, אתה מוזמן לביתי כדי לראות את מצב ה"אנציקלופדיה" הנ"ל, ולהיווכח עד כמה אין שם אפילו ערך אחד הקרוב להיות מוכן לדפוס! והכל מראי מקומות וציונים, וגם בהם אין עדיין את הציונים ליגדיל תורה וכו'. ומה גם שבעצם אין אנו יודעים את היארצייתו של 99% מרבני חב"ד".

לא נרגעתי וכתבתי לו שוב: "שיהי' בלי יארציית, אחרי ככלות הכל, כמה זמן לוקח לפענח מראי מקומות וציונים ולעשות מזה רשימה קצרה על רב חסידי, פעם בשבוע מפענחים רשימה על רב אחד או שניים, בוחרים את היותר מעניינים שיש בהם חומר חדש ומפתיע ... רעיון מופרך?".

ועל השיב לי: "מה שכתבתי שיש "מראי מקומות וציונים", גם זו גוזמא, יש בד"כ רק שם ומקום, ולעתים בתוספת המקור שמשם שאבתי הידע: אהלי-שם, ז' בוטמאן, רז"ש דווארקין וכו'. ומהם שמעתי רק שמות ומקומות (ואולי שם האב והבנים). ותו לא. ואין שום חומר חדש ומפתיע! ... והנה על ר"ל בטלן היו לי ציונים רבים, ועבדתי עליו שבועות רבים [=לעריכת המבוא שכתב לספרו זכר יהודה, בשנת תנש"א], וזה לא בא בנקל".

בסוף התאכזבתי וכתבתי לו (כ"א שבט תשנ"ט): "התייאשתי מלשכנע אותך בענין בית רבי, מסמכי המאסר, אנציקלופדיא, מגדל עז וכיו"ב" [בין תוכניותיו באותה שעה היתה עיבוד חדש והו"ל של הספר מגדל עז].

והוא השיב לי: "בסיכום: אתה התייאשת מלשכנעני בכל הנ"ל, ואני התייאשתי מלשכנעך בהנ"ל".

עברה עוד שנה, ושוב כתבתי לו (ה' אד"ש תש"ס): "לצערי נזכרתי בשבת אודות "בית רבי", ואודות האנציקלופדיא. בקשר לראשון, החלטתי לחכות בסבלנות לכ"ד טבת תשע"ג [=כלומר, אף שבתחלה היתה התוכנית להוציאו לאור לקראת י"ט כסלו תקנ"ט, 200 שנה לגאולת אדמו"ר הזקן, מכל מקום נראה כעת שנצטרך לחכות בזה לכ"ד טבת תשע"ג, 200 שנה להסתלקות אדמו"ר הזקן]. ובקשר לשני, מי יתן ואוכל להשכילך בינה, להדפיס כל שבוע בכ"ד אודות אלו שהיארציית חל בשבוע זה, וכך תוכל להמשיך בעריכתו צעד אחרי צעד".

והוא השיב לי: "הרי מזמן לזמן אני כותב עד"ז, והשבוע יהי' על ר' רפאל הכהן מריגא (לא בקשר ליארציית שלו, אלא של הרוגצ'ובר). ובכלל אני משחרר קודם חומר שאין צריך לעמול עליו הרבה, ורק אחר כך הנחץ יאלצני לסדר את הפתקאות".

### ד) תקופת תשע"א-ג

לפני כחמש שנים החליט לנסות לסיים את פרויקט האנציקלופדיה, במשך שנה עבר על כל עתוני התקופה ההיא, ודלה משם עוד הרבה חומר הקשור לרבני חב"ד.

באותה תקופה הי' מרבה להתכתב אתי בזה. לפעמים הי' מתחיל את מכתבו: "מצאתי פתקה אצלי בכתבת ידי..." וכיו"ב. פעם כתב לי: "בעבר שאלתיך כבר כו"כ פעמים בענין ... ועתה מצאתי שאתה שלחת לי פעם...".

ופעם כתב לי (י' אד"ר תשע"א): "מצאתי במכתב מקאזאמינסקי ... שמעת על רב זה?".

ענית לי: "לא שמעתי, אבל זה כבר שייך לתולדות חב"ד ברוסיא הצארית, שכבר אינו נוגע למעשה".

והוא השיב לי: "נוגע למעשה לאנציקלופדיית הרבנים שלי".

בפעם האחרונה שתיאר לפני היכן הוא אוהז בעריכת האנציקלופדיא (יז אדר תשע"ג): "בכלל, את המקורות הגלויים והחשובים לעניין הרבנים עדיין לא סידרתי (כגון היגדיל תורה), מפני שהוא בגדר פת בסלו ואיני חושש שאשכח לעשות זאת. ותו, גם את ההוספות שאני רושם בצעטליך או במחשב, הרי זה רק בגדר הכנה, ועדיין לא שולב כל דבר במקומו".

אמנם למעשה הוא נשאר באמצע, ומעולם לא הספיק לסיים.

## פרק ז

### יבולו הספרותי

#### א) עריכת ספרים

במקביל לספרי המנהגים, החסידות, המפתחות והביבליוגרפיות הנזכרים לעיל, הן אלו שסיים את עריכתם ומסרם להו"ל, והן אלו שנמשכה עריכתם עשרות שנים, ולא אסתייג מילתא לסיימם.

במקביל לזה הכין לדפוס כמה ספרי הלכה וחסידות מגדולי הרבנים, וצירף להם מבואות עם תולדות המחבר (על סדר שנות הופעתם):

**פני משה**, להחסיד רבי משה ליברמן מטשאניק (תשמ"ח).

**זכר יהודה**, להגאון החסיד רבי יהודה ליב (בטלן) זלקינד (תנש"א).

**סור מרע ועשה טוב**, להרה"ק רבי צבי אלימלך שפירא מדינוב (הוצאה ראשונה: ירושלים תשנ"ו. הוצאה שניה: ירושלים תשנ"ז).

כשיצאה ההוצאה השניה, כתב לי (כא סיון תשנ"ז): "הסה"ק "סור מרע ועש"ט", שערכתי בעז"ה, ונדפס [ב]הוצאת מונקאטש, עתה יצאה מהדורה חדשה".

אודות עריכת הספר הזה ותוכנו, כתב אל הרה"א ש"י מטוסוב (יג תמוז תשנ"ו): "זכיתי שיודפס עתה ספר שעסקתי בו לפני כעשר שנים, והוא הסה"ק סור מרע ועשה טוב של הרה"ק מזידישטוב (בעל עטרת-צבי) עם הגהות הרה"ק מדינוב (בעל הבני-יששכר). ונדפס באה"ק ע"י המונקאטשער דבארא-פארק. באם אקבל כו"כ עותקים, אשלח לך בעז"ה. עד כה היי זה ספר דק, ועתה הוא בן 400 עמודים. ויסדתי בו שיטה חדשה לענ"ד, דהיינו שכל הביאורים וההערות וההוספות אינם מבטני, אלא מספריהם האחרים של אותם מחברים, שבהם נתבאר הענין באריכות יותר וכד'. וזו מלאכה גדולה, כי לבני-יששכר יש כ-20 ספרים, ולזידיטשובער הרי העטרת צבי עצמו הוא חיבור על כל הזוהר, ועוד כו"כ ספרים קטנים יותר. ויש בחיבור זה כו"כ דברים נגד חב"ד, אבל הדינאווער בהגהותיו בדרך כלל נחלץ לעזרתם. וגם יש שם נגד ס' שער היחוד, ואיני יודע האם הכוונה לספרו של אדמו"ר האמצעי או של הסטאראשעלער. ואם תאמר, מה לי ולצרה הזו – ראשית דבר הרי זה ענין דפרנסה, שאחרי שערכתיו מכרתיו. אבל גם בלי זה למעשה זהו ספר שלענ"ד הוא שלחן ערוך לאדם הרוצה להתנהג בחסידות האמיתית, והוא עומד בפני בעיות גדולות כגון: האם לישב על התורה והעבודה או לעסוק במשא ומתן, האם אפשר לבטל מתורה ועבודה בשעה שבני אדם רואים אותו והוא רוצה להיות הצנע לכת עם אלקיו, האם לנהוג בפרישות, האם מותר לדבר סרה בסצדיקים וחסידים החולקים עם רבו, האם מותר לאחר זמן תפלה ומצוה כדי שתהי' בהידור יותר ועוד כהנה וכהנה עשרות בעיות".

**ספורי נפלאות**, להרה"ק רבי ישראל דובער מווילעדניק (תשנ"ח).

מבוא לספר **שארית ישראל**, להרה"ק רבי ישראל דובער מווילעדניק (תשנ"ח).

אודות עריכת המבוא הוא כתב לי (בדר"ח אד"ש תשנ"ז): "הבטחתי לר' גדלי' אבערלאנדער לכתוב "מבוא" לס' שארית-ישראל שהם מתכוננים לזה"ל (הי' בתוכנית שיצא לחודש טבת תשנ"ז...), וחשבתי, כרגיל, שיקח לי כשבועיים, וכבר אני מונח בזה כו"כ חודשים".

**שערי דעה**, להגאון החסיד רבי חיים יהודה ליב מסאסניצא (תשע"ב).

כבר בשנת תשס"ט סיים את עריכתו, וכתב לי אז (כ"ח מנ"א תשס"ט): "כל הספר מעומד ומוכן לדפוס. היתה בעיה כספית ועכשיו בעה"ב אומר שהכל כבר בסדר. נראה". אלא שלמעשה נדחה עד שנת תשע"ב.

אפשר להוסיף על אלו עוד ספר אחד, שהכין לו מבוא ארוך, אלא שלבסוף לא נדפס. הוא ספר:

**זיו אריה**, להגאון החסיד רבי אריה זיוואוו.

אחת מתשובותיו, בצירוף תמצית סקירת תולדותיו, שלח לי בחורף תשל"ח, על מנת לפרסמם בקובץ יגדיל תורה (ח"י ע' רעא).

אודותיו כותב הר"י מונדשיין במבוא לספר זכר יהודה הנ"ל (ע' 9): "נותר ממנו כרך שו"ת 'זיו אריה', ואם יהיה אלקים עמנו נוציאנו לאור עולם בקרוב, ושם נאריך בסיפור תולדותיו בעזרתו ית". ובמכתב כתב אלי (מוצש"ק חקת תשמ"ז): "לפני שנים רבות עסקתי בהעתקת כתב היד של 'זיו אריה' [לרא"ל זיוואוו], וכן כתבתי מבוא ארוך ... הספר הי' מונח שנים רבות כאבן שאין לה הופכין ... המבוא שלי הוא בן עשרות עמודים".

כעבור שנים כתב אלי שוב בזה (מוצש"ק יתרו תשנ"ח): "לפני שנים רבות בשהותי בנ"י. (אולי בתקופת מלחמת יוהכ"פ) עסקתי בהעתקת כתה"י עבור בראנשטיין (בעל "מגן בראנשטיין" הידוע) בתיווכו של אליעזר כצמאן. אח"כ מסר לדפוס ל"מוסד הר"י" (שנוסד ע"י ר"י לוי), וגם סודר ועומד, וכתבתי מבוא ארוך וכו'. אך בגלל ענייני כספים לא נדפס ונשאר מונח במוסד הנ"ל. בשעה שמכון אהלי שם הי' קיים היתה תוכנית לבקש מהם כל החומר המסודר לדפוס, לסדרו שנית (כי היו רק פרופס של שורות העופרת שכבר לא היו קיימות בעולם), והיו זקוקים לאישורו של בראנשטיין, ואח"כ לאישורו של חתנו (המתגורר בקראון-הייטס), ומחמת בטלנות לא נעשה בזה דבר".

כשנמסר הספר אל "מוסד הר"י" הם כתבו על כך לרבי, בבקשת ברכה ועידוד. הרבי רשם על מכתבם: "להראות להרשד"ב שי' לוי (ספרי)".

במכתבם הם לא הזכירו את העובדה שהספר נערך על ידי הר"י מונדשיין. ולכן השבתי לרבי: "אני חושב אולי לשלוח העתק להר"י שי' מונדשיין, שלדבריו, לקח חלק פעיל בהעריכה". והרבי השיב לי: "לא מתאים, כמובן".

הרבי שלח להם מכתב עידוד, ומסר עבורי העתק (ראה עבודת הקודש ע' סח).

במקביל לזה ערך יהושע מזמן לזמן ספרים וחוברות בתחומים שונים:

**תספורת הראשונה**, ביום ההולדת השלישי (תשל"ג).

**אהל רח"ל ח"ג**, שהוא תרגום שלו ממאמרי ר' חיים ליברמן באידיש (תשד"מ).

**הצופה לדורו**, תולדות חייו ופעלו של הרב יקותיאל ארי' קמלהר (תשמ"ז).

**ברית מנחם**, ליקוט בענייני ברית מילה (תשנ"ה).

**אגרות בעל התורת חסד** מירושלים לריגא (תשס"א).

**דרך המלך**, תרגום ופיענוח "דרכון" של הרבי, מהשנים תרפ"ז-תרצ"ג (תשס"א).

\*

כל אלו הם ספרים ששמו נזכר עליהם, כעורכו של הספר, או לפחות כמי שסייע. אמנם הי' ספרים שנתבקש להשתתף בהם, ושמו לא נזכר עליהם (כנראה נעשתה העבודת תמורת שכר סופרים בלבד).

אחד מהם הוא ספר **מאור ושמש**, לרבינו קלונימוס אפשטיין, שנדפס בשנים תשנ"ד ואילך במהדורה חדשה עם ציוני מקורות ובאורים.

אודותיו כתב אל הר"א מטוסוב (ה' שבט תשנ"ג): "מישהו עוסק כאן בהו"ל של ה"מאור ושמש" על התורה, ועושים שם השוואות ומ"מ וציונים והערות וביאורים וכו' וכו'. ואחרי

שהי הכל מוכן ומזומן להדפסה ומסודר בעמודים סופיים, נתנו לי לעבור ולהעיר... השתמשתי הרבה בס' הליקוטים מהצמח צדק, כדי להגיע למקורות וקודמים בסה"ק וכד', כי הם אינם מציינים ל"אחרונים" כמו אדמו"ר האמצעי והצמח צדק".

כעבור שנים כתב לי אודות עריכת הספר הזה (ט אד"ש תשנ"ז): "לרשימת עוונותי שכחת להוסיף את הספר הקדוש מאור-ושמש (בראשית-שמות)".

בזה השיב למכתבי אליו, בו התלוננתי על אשר משקיע זמן בעריכת ספרים שלא קשורים לחב"ד, בזמן שספרי חב"ד שעוסק בהם נדחים לאורך זמן. והזכרתי כמה ספרים שעוסק בהם בזמן הפנוי. ועל זה השיב שהייתי יכול להוסיף ולהזכיר גם הספר הזה.

## ב) מאמרים בכתבי-עת

תחלת כתיבתו היתה ב"בטאון חב"ד", בשנים תשכ"ט-תשל"ב (גליונות 30 ע' 31-30. 32 ע' 9-20. 33 ע' 22-15. 33 ע' 43. 34 ע' 12-10. 36 ע' 20-15. 38 ע' 13-9). היתה אז אף הצעה למנותו כמבקר של בטאון חב"ד (תשורה תשע"ג ע' 51). אלא שקצת אחר כך הפסיקה הופעתו של הבטאון.

באותה תקופה הופיע "די אידישע היים" (באידיש, ע"י ארגון נשי ובנות חב"ד), וגם בו התחיל לפרסם מאמרים – בשנת תשל"ד (גליונות 60 ע' כא-ד. 61 ע' יב-ד. 64 ע' יב-ד. 67 ע' יח-ט).

באותה שנה, תשל"ד, התחיל לפרסם מאמריו אף ב"סיני" – ירחון לתורה ולמדעי היהדות (גליונות תנח-ט ע' רצא. תעב-ג ע' צה-ו. תקמז-ח ע' צג-ד).

באותה תקופה הופיע הקובץ "הערות התמימים ואני"ש" (נ.י.), וגם בו התחיל לפרסם הערות – בשנת תשל"ז (גליונות סד ע' ח. סט ע' יא. צ ע' א. צה ע' יא).

בשנת תשל"ה התחיל להופיע "עלי ספר" – כתב עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי, וגם בו התחיל לפרסם מאמרים בשנת תשל"ז (גליונות ד ע' 180. ה ע' 175-165. ו-ז ע' 27-5. שם ע' 187-197. ח ע' 136-124. ט ע' 167-160).

בשנים תשל"ו-תשמ"ו הופיע הקובץ "יגדיל תורה" (נ.י.), שכמובא לעיל, הוא השתתף בו באופן קבוע, הן במשלוח חומר לפרסום והן בכתיבת הערות (חוב' ד ע' סג. ה ע' צד. ו ע' נו. ז ע' מט. ה ע' צד. יב ע' מב. יג ע' סא. טז ע' ריא. כז ע' קכו. כה ע' קפב. לא ע' שמו. לד ע' קפד. לד ע' קפה. לד ע' קפז. נט ע' רמה. נט ע' רמה. סא ע' שנח. סב ע' מט. סז ע' שמא).

בשנת תשמ"מ התחיל להופיע העתון "כפר חב"ד", וגם בו התחיל לפרסם הערות – בשנת תשמ"ב (גליון 45 ע' 17. 46 ע' 30. 100 ע' 87).

עד אשר בשנת תשמ"ז התחיל לערוך בעצמו את "כרם חב"ד", עיון וחקר במשנת חב"ד, דברי ימי החסידות ודרכי החסידים – אשר רובו נכתב על ידי עצמו.

אודות תוכנית עריכת ה"כרם חב"ד" כתב אז אל הר"א שי מטוסוב (מוצש"ק ויקרא תשמ"ו): "בעזרהי"ת עומד אני לערוך חוברות "כרם חב"ד" (השם עדיין לא מוחלט), ויהי ע"י קה"ת דכאן, והמטרה שיהי קובץ על רמה נאותה ומוקדש לעניני חסידות, תולדות הנשיאים והחסידים, ענייני ספרים וכו' וכו' ... ואני מקוה שנוציא לאור משהו נכבד לתפארת חב"ד. אך בינתיים לא כדאי לפרסם הענין".

הגליון הראשון נדפס לקראת תשרי תשמ"ז. במשך החורף אישר הרבי את קבלתו ועודדו להמשיך בזה, כפי שסיפר במכתבו אל הר"א שי מטוסוב (מוצש"ק תרומה תשמ"ז): "אם רש"ב לוי לא הודיעך, הריני לבשרך כי יצאה פתקא מכ"ק אדמו"ר שליט"א (ב' אדר): ... המצו"ב נתקבל בעתו ות"ח ת"ח, וכדאי שיו"ל עדי"ז בקשר לחדש ניסן (ב' או י"ג – אבל לא לכללם ביחד) [=כלומר להקדיש את הגליון הבא לבי' ניסן (הוא יאצי"ט אדמו"ר מוהרש"ב ני"ע) או ליי"ג בו (היא יאצי"ט אדמו"ר הצמח צדק), אבל לא לכללם יחד באותו גליון]. ואמר



לרלי"ג [=המזכיר הרי"ל שי גרונר] שמחמת קוצר הזמן לא ישלח בדואר, אלא יודיעני בטלפון" [=כי בשעה שהרי כתב זאת, בבי' אדר, נשאר פחות מחודש עד חודש ניסן, וכדי שיתקבל המענה בזמנו, הורה הרבי למזכירות למסור את המענה ליהושע בטלפון. ראה גם תשורה תשס"ח ע' 92].

בשנת תשנ"ז התחיל להופיע "פרדס חב"ד", עם מדור "בשבילי הפרדס" בעריכתו, בנוסף למאמרים נוספים שפרסם באותו קובץ.

אודות רעיון כתב-עת זה כתב לי (מוצש"ק תבא): "לענין 'פרדס חב"ד', אשתקד עלה רעיון זה במוחי, והתכנית היתה שזה יהי כתב-עת שכולו עיונים בחסידות ... כדי לתת לרעיון בסיס מעשי נפגשתי עם ר' ליבל קפלן, והוא "קנה" את הרעיון, וגם הבטיח מימון. אלא שנזקקתי לעוזר טכני שיעסוק בטלפונים, פאקסים, נדנד למחברים, דואר, דפוס וכו' – וכאן נתקע הענין, אע"פ שהי' מימון גם לזה. אחרי שבנו של ר"ל קפלן נתחתן בשעטומו"צ, עלה הרעיון שוב על השולחן ... בין חברי המערכת נתייחד מקום לר"ט בלוי, והוא כתב תוכנית ומדורים וכו' (שהיא חיקוי ל'בטאון חב"ד' שנערך על-ידו) ... והצעתי להם שאני אקבל שם טריטוריא קטנה עם אוטונומיה, ושם אטע את הפרדס הפרטי שלי. כפי הנראה שהצעתי נתקבל". וכך התחיל להופיע.

בסך הכל פירסם במשך השנים כאלף מאמרים הערות ותגובות, בעשרות במות שונות ומגוונות (על סדר א"ב):

אוהב ספר; אהלי שם; אור ישראל; די אידישע היים; בטאון חב"ד; בית אהרן וישראל; בקורת ופרשנות; דברי שלום; דברי תורה; היכל הבעש"ט; הערות הת' ואנ"ש; הערות ובאורים; התקשרות; זכור לאברהם; יגדיל תורה; ישן מפני חדש; כפר חב"ד; כרם חב"ד; כרם שלמה; מדעי היהדות; מוריה; המחנה החרדי; משיח וגאולה; נזר התורה; נחלת צבי; הסידור; סיני; עלי ספר; עלים לתרופה; פעמי יעקב; פרדס חב"ד; ציון; צפונות; קתדרה; שפתי צדיקים; תרביץ; Hasidism Reappraised.

על חלק מהמאמרים חתם: יהושע ד. לבנון. אמנם כפי הנראה השתמש גם בשמות אחרים, כפי הנראה ממה שכתב לי (כח תשרי תשנ"ד): "כבר עברתי את הגיל שבו משמין האדם בשעה שרואה את שמו נדפס שחור על גבי לבן בעתון. וזה לי שנים רבות שאיני רוצה לראות את שמי מתנוסס על דפי העתון ... ולכן אני שולח להם תגובות ומכתבים למערכת בשמות בדויים".

בנוסף לכל אלו כתב כאלפיים מאמרים והערות ותגובות – בפורומים וכתבי עת וירטואלים. עיקר כתיבתו היתה בפורום "שצעדריין" (כאלף הערות ותגובות), ובפורום "ספרים וסופרים" (כמה מאות הערות ותגובות), בחתימת: י. לבנוני. כן כתב באתר "דאצ'ה" ו"לדעת". גם כתב בקביעות באתר "שטורעם" (כמאה מאמרים). וגם חלק משאר המאמרים הנ"ל לוקטו אחר כך באתר "שטורעם" (דברי סופרים; הרב יהושע מונדשיין).

ממעט הי' בהרצאות, עיקר כחו הי' בכתב, אבל לפעמים הי' נוסע גם להרצות. בקיץ תשמ"ח נקרא להרצות בלונדון, וכשחזר לביתו כתב לי (ט"ו תמוז תשמ"ח): "חזרתי מהקונגרס ה"חסידי". על הרצאתי אין לי מה לומר, היות ואיני מייחס אמינות למחמאותיהם הנימוסיות של אנשי לונדון". ומיד עבר לספר על "הרצאתו של טלי לוינטאל ... עדה רפפורט ... פרופ' אברמסקי ... פרופ' אטינגר ... אליאור".

